

СУЧАСНІСТЬ

Б. Бойчук: Поезії — Б. Кравців: Протуберанці серця і кредо Івана Драча — Я. Славутич: Спарта — А. Оленська-Петришин: Значення форми — Е. Райс: Присмерк інтелігенції — Р. Рахманний: Будівничий першої Української Народної Республіки — Б. Чайківський: Куди йде Радянський Союз після реорганізації своєї економіки? — Б. Осадчук: «Вам життя капає з пера» — Критика і бібліографія —

Нотатки

1 (61)

СІЧЕНЬ 1966

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

1 (61)

СІЧЕНЬ 1966

РІК ВИДАННЯ ШОСТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der
Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

БОГДАН БОЙЧУК: ПОЕЗІЇ

НАД ОКЕАНОМ

Вітри здирали з океану шкіру
і бризкали солону кров в уста,
нагострена півмісяця сокира
рубала ніч у брили на хребтах
биків, що товпились до берега юрбою.
Бубнявіла в ногах кора пісків,
мов бубон, било з серця глибини водою
до м'язів каменя гранчастих і шорстких.

ЖЕРТВА БІЛЯ КРИНИЦІ

Стікають каменем уста криниці,
пашать дощами й полином вітрів;
болить цямриння спеками і громовицями
і терпне вапняком років.

Присядьмо при ногах днедавньої криниці
і викиньмо на дно обман подоб безликих, —
нехай з цямриння чорними дір'явими очицями
в судомі вигляє судьба дволика.

Не будем тищу ранити розмовами
і витремо з облич полуду днів бездушних:
я з серця вр'яжу скибу житньої любови
і дам тобі, як хліб насущний.

ВІНШУВАННЯ

«Долинами, горами,
Широкими морями...»

Промий обличчя в водах дощовиці,
сполочи росою обважнілих мрій
і витри в сонце. Поскладай копицями
снопи думок, колосся наших молитов, траву надій.

Візьми в свою десницю наші долі,
щоб душі не бубнявіли на зламі днів
від сумніву, від злоби непрополені
щоб дико не давилися корінням бурянів;

не мертвіли від згаги наші радощі,
в гроби свідомости не падали на дно.
Тож постели десницею полотна благостей
під стопи, що дорогою болять давно.

РОДЖЕННЯ II

Вложила в воду квітку, щоб....
Аж кров'ю закипів тяжкий казан утроби,
і болями нависло, надломилосся в судомі
над чорними проваллями свідомости.

Вложила в воду, щоб розквітла....
І стопом заціпилися уста в досвіття,
аж пам'ять розтопилася на млюсть глейкаву, —
на шкірі цвіллю поту вицвіла іржавою.

Вложила в воду, щоб відкрилось лоно...
І плоть з минулого тиснулася рум'яно
між вигибом тяжких гарячих стеген
від тіла, що гарячкою і зморою простелене.

Від тіла, що, гарячкою і зморою просушене,
порожнє розсихатиме на жужелі землі, —
і з черепа її нащадка суцього
про неї згадка витече без слів.

**БОГДАН КРАВЦІВ: ПРОТУБЕРАНЦІ СЕРЦЯ
І КРЕДО ІВАНА ДРАЧА**

Традиційна для народного побуту і подекуди для української поезії назва першої збірки Івана Драча «Соняшник» (Київ, 1962) була обрана автором із вміщеної в цій збірці «Баляди про соняшник». Виведений у метафорному образі сільський хлопець, що, побачивши «сонце, красиве засмагле сонце, в золотих переливах кучерів, у червоній сорочці на випуск», забажав і собі їхати з сонцем «на вельосипеді, обминаючи хмари у небі». В заключній строфі баляди сонце асоціювалося з поезією:

Поезіє, сонце моє оранжеве!
Щомиті якийсь хлопчисько
Відкриває тебе для себе,
Щоб стати навіки соняшником.

З сонцем асоціюється також, здавалося б, примхливо-вигадлива, спрямована на епатування читача, назва другої збірки Івана Драча «Протуберанці серця» (Київ, 1965), узята із вірша тієї ж назви (стор. 11). Створена за наявним уже в «Соняшнику» мотивом (пор. вірш «Соняшний етюд» — «І переливно блискотять сонця протуберанцями сторч головою...») та побудована на частій у Драча метафорі сонце-серце, назва цієї нової збірки зумовлена паланням, спалахами — протуберанцями поетового серця, що уже більш емоційно-поглиблено, як у «Соняшнику», асоціюється з поезією, з поетичним словом.

Охоплює нова збірка Івана Драча 57 поезій, в тому числі 24 вірші, що були вже друковані в газетах і журналах, і дві, теж уже друковані, поеми — «Ейнштейніана», вільний переспів з Ояра Вацетіса, та «Ніж у сонці». Ця остання віршована трагедія, опублікована вперше в «Літературній газеті» від 18 липня 1961, надрукована тепер у збірці «Протуберанці серця» повністю, не зважаючи на всі напади, що їх зазнав за неї автор з боку деяких режимних літераторів і критиків, і навіть всупереч негативній оцінці цієї «феєричної трагедії», висловленій автором передмови до збірки «Соняшник» Леонидом Новиченком, який критикував «багато в чому недодуману й незрілу» загальну концепцію «трагедії»; для нього й сама назва її («Ніж у сонці»!) була зразком «художнього несмаку». Надруковані в «Протуберанцях серця» і всі вірші із оригінального і дуже добро-

го циклу «Теліженське літо», що появлялися на сторінках «Літературної України» (чч. 74 і 92, 1962), викликаючи також різке обурення критики. Увійшли до збірки й вірші із циклу «Дерева», друковані в журналі «Зміна» (ч. 1, 1965). Крім названих, у збірці «Протуберанці серця», що поділяється, не враховуючи вступного вірша й поем, в основному на три цикли: «Слово», «Балади» і «Дівочі пальці», є багато нових, досі цілком не відомих речей, оригінальних своїм задумом і виконанням і показових для невпинного мистецького росту Івана Драча як поета.

Як і «Соняшник», збірка «Протуберанці серця» вирізняється видатно і своїм змістом і мистецько-поетичними засобами серед усієї сучасної радянської поетичної продукції. Своєю глибокою внутрішньою поетичною наснагою вона перевищує й багатьох уже визнаних майстрів. У порівнянні з нею збірки численних однолітків Драча, із яких можна вибрати щонайбільше один чи два помітніших вірші, одноманітні, сірі й нецікаві. Тому поява нової збірки Івана Драча є своєрідною ревелаяцією. Щодо можливости видати цю збірку автор «Протуберанців серця» був щасливішим за Ліну Костенко: заповіджена ще на 1963 р. (див. «Радянські книги українською мовою», Каталог «Межд. книги», ч. 2а 1963) збірка Ліни Костенко «Зоряний інтеграл» не змогла з якихось «причин» явитися ще й досі...

ПЕРТУРБАЦІЇ З ПРОТУБЕРАНЦЯМИ

Перегляд віршів, вміщених у збірці «Протуберанці серця», і порівняння їх текстів із текстами Драчевих віршів, друкованих у радянських газетах і журналах чи й у виданнях, що появилися поза Українською РСР, головне в Польщі і в ЧСР, доводить, що й поява «Протуберанців серця» була зв'язана з деякими... пертурбаціями. Треба думати, що автор погодився на проведення багатьох змін навіть у текстах тих віршів, що вже були друковані в пресі; деякі із друкованих віршів, що з усякого погляду підходили і до загального плану і змісту «Протуберанців серця», залишилися чомусь поза збіркою. Не мав, мабуть, можливости Іван Драч включити до збірки і тих своїх віршів, що були опубліковані одночасно в перекладах на чужі мови, як, наприклад, у польському журналі «Współczesność» (ч. 173, 1964) чи в антології чеською мовою, виданій у Празі 1965 року п. н. «Mlada sovětska poezie».

Пертурбації в текстах «Протуберанців серця» досить часті, проведені в них зміни й особливо ж викреслення спричиняються інколи до покалічення чи й спотворення змісту, і тому на них варто хоч коротко зупинитися для висвітлення техніки й методів режимної цензури.

Прикладів пертурбацій, що зазнали включені до нової збірки Драча вірші, чимало і вони досить характеристичні.

В першому вірші з «Архітектурного диптиха» (стор. 14-16) п. н. «Мій смуток», що був друкований перед тим уже в журналі «Зміна» (ч. 8, 1962) і що в ньому поет висловив різку критику потворностей сучасної радянської, мабуть, архітектури: «Несмаку диктатура... Зверхньо бридиться небо з холодними зорями над рахітами цегли заліза і скла», пропущено безпосередньо після наведених тут слів строфу, яка була в тексті, надрукованому в «Зміні»:

Коробки безрозумні,
 кам'яні недоноски пихаті
 Із бундючною увертюрою
 (подих часу заляк!)
 Вони нишкнують щоначі,
 низькочолі, горбаті,
 Вони раком стоять,
 бо в душі у них рак.

У другому вірші цього ж диптиху характеристичні зміни в двох останніх рядках: у збірці «Протуберанці серця», що її будемо визначати скорочено ПС, надруковано: «З архітектурою хребтів, негнутих вольових хребтів». У «Зміні» (ч. 8, 1962) ці рядки змінені: «З архітектурою хребтів, людських хребтів». У збірці «Соняшник» було: «З архітектурою чуттів, людських чуттів»...

Показова для техніки радянської цензури операція, що її провела видавана за головною редакцією Любомира Дмитерка київська «Вітчизна» (ч. 8, 1964, стор. 89) із віршем І. Драча «Я так як бачу космонавта...» В ПС (стор. 19-20) цей вірш надрукований в таких строфах про Шашкевича і Франка:

Земний уклін вам, хто відстояв
 Свій вік,
 свій дім,
 свій чесний хліб...
 Не онімечили святої,
 Не спольщили, хоча й могли б.

 Ми ладні руки цілувати
 Тому, хто у страшній порі
 Зберіг для нас дзвінкi Карпати
 І мову голубу зберіг.

У «Вітчизні» із цих двох строф залишилися тільки такі понівечені рядки:

Останнє речення в третій постанові цього ж повідомлення «Тому так темнішало останнім часом» змінено на «Тому воно так потемнішало», побоюючись, мабуть, щоб читачі Драчевого «Ножа у Сонці» не пов'язували темнішання Сонця із радянською сучасною дійсністю. «Проредаговано» в епілозі цієї трагедії навіть вкладені автором в уста Леніна рядки:

Назад не вернешся, бо всі прості земляни
Тобі — Людині не простять за те,
Що ти і досі не зробив планету
Квітучим садом, а терпиш двобій.

У тексті ПС (стор. 138) ці рядки із загальнолюдським спрямуванням зведено до вужкоособистого:

Назад не вернешся, бо не простиш собі,
Собі — Людині...

Багато купюр і змін здійснено радянськими редакторами й цензорами також, без ніякого сумніву, в текстах деяких інших Драчевих віршів, включених до збірки «Протуберанці серця». Не маючи до диспозиції рукописів чи й хоч би машинописів поезій І. Драча, про ці купюри і зміни можна говорити тільки на підставі текстів віршів, що були друковані в журналах, і також з допомогою реконструкції віршів, не відомих з інших джерел, але перекладених уже на чеську мову, мабуть, з оригіналів й опублікованих у згаданій вище чеській антології молодой радянської поезії.

Інтересна з цього погляду історія тексту Драчевого вірша «Протуберанці серця» («Ми чуем трав зелений крик...»), що від нього узята назва для цілої збірки. Рядок 13 у тексті цього вірша в журналі «Зміна» (ч. 9, 1964), «Бягряним громом сили молодой» здекретизовано в ПС на «Багряним громом сили тої»... Проте ж куди важливіші текстові розбіжності виявляються із порівняння тексту ПС із змістом чеського перекладу, на що звернула вже увагу Анна Галя Горбач у рецензії на згадану антологію, надрукованої в «Сучасності» (ч. 11, 1965). Абстаргуючися від того, що індивідуальне спрямування цього вірша («Я чую... Я бреду... Я розкутурхую... Я злий з добра...») змінено в тексті ПС на колективне («Ми чуем... Ми вдарим... Ми розкутурхаєм...»), наявний безперечно в оригіналі рефрен «на рівні божих партитур» змінено в тексті ПС всюди на «на рівні вічних партитур» і сильне та глибоке людське —

А я бреду крізь людський сором,
Крізь жаль зажур, крізь мур зажур —

попсовано бомбастично-публіцистичним —

Ми чорні гори перегорнем,
Ми вдарим серцем в мур зажур...

«Клекіт сили злої» здеконкретизовано знову ж у «Багряним громом сили тої...» і надхнений українською історією могутній образ «у гайдамацькім сонцетанці» замінено банальним «у грандіознім сонцетанці...»

У вірші «Не будьте самовбивцями...» в тексті ПС (стор. 13) пропущено два передостанні рядки, наявні і в тексті в журн. «Зміна» (ч. 9, 1964) і в чеському перекладі:

І головне, допоки на чолі
Горить тавро: я вірний Демокріту.

Викреслено цей виклик, не зважаючи й на те, що цього давньо-грецького філософа 5-4 ст. до Хр. в радянських енциклопедіях і підручниках визначають як матеріяліста і що сам Ленін виводив початки матеріялізму в філософії від «лінії Демокріта».

Як із поетичною заявою про вірність Демокріту, що її викреслено із Драчевого вірша, повелися радянські редактори чи цензори із жартом Івана Драча п. н. «Бог» («І прийшов до нього Бог, і перекидав його книжки...»). Наявні за змістом в чеському перекладі рядки із цього Драчевого вірша: «Бог був марксистом і відповів йому: — Я завжди сумнівався, сину мій» надруковано в ПС (стор. 30) з пропущенням слів «Бог був марксистом»...

З інших дрібніших, але характеристичних для радянських цензурних умов розбіжностей між текстами в ПС і в змісті чеських перекладів треба згадати послаблення епітетів у вірші «Перо» — «жорстокий лиходій» замість «чорний лиходій» і «наша спільна доля» в ПС, замість «наша чорна доля», як це виходить із змісту цього ж вірша в чеському перекладі. Попсована в ПС, мабуть, і «Баллада про три пояси» (стор. 53-54): у назві і в 9 рядку згадується про три пояси («Три скривавлені пояси доля мені вручила...»), але далі йде мова тільки про два пояси — «пояс мого народу» і «пояс моєї планети» і тільки наприкінці з'являється неумотивовано ще й пояс поетового життя.

Мусили бути в І. Драча пертурбації також з іншими його віршами, що їх з тих чи інших оглядів не повелось йому включити до збірки «Протуберанці серця». Це не тільки цікаві і сильні своїм змістом поезії, відомі нам з перекладів на чеську мову, надруковані в празькій антології молодих радянських українських поетів, але й вірші, що їх пощастило Драчеві надрукувати — за ліберальніших цензурних умов — в журналах або газетах, як, наприклад, присвячена Миколі Вінграновському «Баллада про коня без вершника» з

1962 року про коня білобокого, що чвалає з кіном «На Україну, вулкану тисячоліттями», що його іржання вчуває з труни Олександр Петрович Довженко, чи «Баллада синтезу» — про «солоні сурми самоти», чи «Ода чесному боягузові» з січня 1963 року — про «білоголового метра з чорним піднебінням», що вчинила стільки шуму і викликала стільки нападів на Драча з боку офіційних чинників і режимних літераторів і критиків. Тексти цих і ще деяких інших поезій з 1962-65 років будуть надруковані окремо для доповнення збірки «Протуберанці серця» і для повнішої і правдивішої картини Драчевої творчості. Якщо ці, вилучені покищо із перших збірок поезії увійдуть до третьої збірки І. Драча, то з цього приводу можна буде тільки радіти.

Про пертурбації І. Драча з другою збіркою свідчить і те, що сторінки 37-38 були видерті і на їх місце вліплено нові.

«СКЕПСИС І БОЛЮЧИЙ ЧОРНИЙ СУМНІВ»

Збірка «Протуберанці серця», що її видано у в-ві «Молодь» і що її редактором був львівський радянський поет Дмитро Павличко, відкривається декларативним віршем «Дихаю Леніним». Воно й нічого дивного, коли зважити, що Іван Драч, народжений 1936 року, випускник філологічного факультету Київського державного університету і Вищих кіносценарних курсів у Москві, колишній комсомолец, є членом КПРС і членом режимної Співки Письменників України (з 1962 року). Умови й настанови партійного «керівництва літературою і мистецтвом» ще й досі зобов'язують радянських поетів супроводити свої збірки цього роду декларативними «заспіваними» на честь партії і її вождів. У 1940-их і 1950-их роках «правовірність» поетів вимірювано кількістю віршів на славу партії і її вождя Сталіна у приготованих до друку чи видаваних збірках поезій. Навіть такий тонкий лірик і далека до радянської дійсності людина, як жорстоко живцем спалений 1941 року Володимир Свідзінський, мусів прославляти у своїх поезіях 1940 року Сталіна, як «нищителя рабства, темряви гонителя, ослону миру, вірного друга труда»... Не перевелася така одописна звичка, перейнята з найгірших традицій візантійщини і московщини ще й сьогодні, в умовах прославленої режимною пропагандою «соцреалістичної» свободи: їй мусять віддавати обов'язкову данину — правда, вже в меншій мірі, ніж колись, — особливо поети із союзних периферій чи провінцій, що офіційно визначаються як республіки; російські молоді поети, як, наприклад, Є. Євтушенко, А. Вознесенський поволі відходять від цього ганебного по суті примусу, і їх збірки появляються вже без гльорифікаційних «заспівувань».

Не зважаючи на не надто естетичне з фізіологічного погляду «дихання Леніним», в короткому тристрофовому «заспіві» до обговорюваної збірки І. Драча є рядки, прикметні для нього як поета:

Диха Вітчизна в розльоті брів —
 Донор плянети з тривожною кров'ю.
 Дихає зрілість моя на зорі
 Землею крицевою і цукровою.
 Віра — це праця. Все інше — тля...

Наведені рядки визначальні не тільки для патріотизму Івана Драча і його розуміння значення й сили України навіть з аспекту усього людства («донор плянети»), але також і для його ставлення до комунізму. Вони більш переконливі, ніж дитирамби на честь — «сонцесяжної ... Програми» КПРС, що її Драч визначив у «заспіві» до першої збірки «Соняшник», як «небо моїх надій»...

Іван Драч — комуніст. Він не збирається заперечувати комуністичну ідею, чи відходити від неї. Але в трагедії «Ніж у сонці» він висловлює острах, «щоб десь там через кілька сот років не йшла байдужність в зорі п'ятикутні» і в первісній редакції цієї трагедії 1961 року він відважується навіть говорити про можливість розривання «червоного стягу на онучі...» У другому із вміщених у «Протуберанцях серця» комуністичних віршів І. Драча «Мармурова палля», присвяченому «Дарандо Гріллі, одному з керівників фльорентійських комуністів», українського автора цікавить не ідеологія, не партійна активність Дарандо Гріллі, але факт, що й він «з селянського древнього роду», і смерть його із рук фашистів пов'язується в поетичній візії Драча з кривавим минулим України:

Повела

мене дума у сиву козацьку рідню,
 Що на горло покарана теж зухвало просилась
 на палю...

Незадоволення з такої історіософічної концепції І. Драча висловив представник середньої радянської генерації поетів Ігор Муратов, пишучи в першій і покищо єдиній у радянській пресі рецензії на збірку «Протуберанці серця» («Літ. Україна» від 3 грудня 1965) про «... псевдофілософську еквілібристику „Мармурової палі“, сконструйованої з довільних пасажів, на взірець „мармурової ідеї“ та вельми несподіваного звертання до сивої козацької рідні у зв'язку з боротьбою італійських комуністів проти фашизму».

Не зважаючи на цього роду закиди з боку другого поета-комуніста, в загальному прихильного до поетичних «шукань» Драча, треба думати, що нічого несподіваного, ніякої еквілібристики в поетичній концепції «Мармурової палі» нема. Драчеве «звертання до сивої козацької рідні» цілком органічне, природне для нього як українського поета, зумовлене і суспільно-політичним світоглядом поета, й усім спрямуванням, і змістом його поетичної творчості.

Всупереч усім твердженням про готовість, завершеність і непомилність ідеї і комуністичного світогляду, Іван Драч, як людина й поет, не боїться сумніватися в установлених догмах, не відмагається від шукання «тієї, єдино озонної Правди», від якої буває людина «іноді тільки ... на відстані серця» («Баляда про дядька Гордія», ПС, стор. 60). Як стародавній грецький філософ, він проголошує безустану своє: «Не знаю. Не відаю...» («Калинова баляда», ПС, стор. 55), не боїться декларувати (вірш «Таємниці», ПС, стор. 26), що він ітимає

Тим шляхом, що вибила зневіра,
Скепсис і болючий чорний сумнів...

Шукання правди, суті життя, до чого іде поет, «обплетений кілометрами філософій, райдугами симфоній і місячних інтегралів» (стор. 60), не виключає в Драча-комуніста й шукання дороги до них у релігії. Він вчитується у твори західних мислителів і в «Біблію», про що свідчить не тільки унікальний в українській поезії переспів уривка із «Пісні пісень» (ПС, стор. 89), але й численні біблійні і церковні ремінісценції й мотиви у багатьох віршах Драча: ймення Бога (ПС, стор. 30, 32, 33, 36, 134), Саваоф (стор. 105), «Бог... творець... майстер» (стор. 134), ангели (ПС, стор. 30), «розп'яття» (стор. 102), «страшний суд» (стор. 102), «з божого відома» (стор. 56) чи й замінені словом «вічні» у вірші «Протуберанці серця» «божі партитури». Неподолану Лесю Українку виводить Іван Драч, як вона «знову вродисту одправу починала перед своїм незримим вівтарем» (вірш «Прометеева наречена», стор. 73). У вірші, в якому як мотто поставлено цитату про Маркіяна Шашкевича з Дмитра Павличка, Іван Драч не боїться заявляти, що «на сповідь йдем до Маркіяна...» (стор. 20). Часті в поезіях Драча згадки про хрест: «хрестами зводивсь цвинтар», «Мене хрестили всі хрести довкола, благословляли люди і дерева» («Ніж у Сонці», стор. 130) і кінець життєвого шляху уявляється Драчеві в образі-пуанті вірша «Перо» (стор. 23):

Аж поки в головах тополя,
Не прощумить за два хрести.

Не побоявся Іван Драч вивести у своїй поезії постать виклинаного не тільки церквою, але й засудженого на забуття, як «релігійний пережиток», чорта — Демона-Мефістофеля. У феєричній трагедії Драчів чорт показаний в реквізитному «модерному костюмі» з «плащем — на руці», але він цілком таки сучасний з радянською дійсністю:

Я — вічний чорт. І лай мене й не лай,
Я поведу тебе в таку дорогу,
Що проклянеш ти свій священний край,

І замір свій, і молоду тривогу,
 Ти перетрусиш кісточки дідів,
 Червоний стяг розірвеш на онучі *)
 І тому, хто тобі так догодив,
 У чорну пащу кинешся із кручі.
 То буде з мукою, з печаллю в сто віків...

Иди до нас, до наших трупарів,
 У наше кодро вічне і стомовне.
 Ми кришим душі, цвіт б'ємо морозом,
 Нас — чорна ніч, а вас — якийсь мільярд...

Пов'язана з цими біблійно-релігійними мотивами у Драча теж і його подекуди архаїзована лексика: долюблюване ним слово «вічний» — «вічні партитури», «вічний еретик» (стор. 11), «вічний рушник» (стор. 32), «вічний Моцарт» (стор. 33), «нехрещений» (стор. 9), «суєтний» (стор. 36), «благопристойний» (стор. 21), «проорокувати» «проороцтво» (стор. 31) та ін.

Оживлювані й осучаснювані Драчем біблійно-релігійні мотиви і використовувані ним церковні архаїзми не відривають його від модерного часу, що в ньому він живе, від атомної сучасності із її страхіттями. У першому вірші із диптиха «Дві чайки», про атомні гриби над Бікіні, що до нього знову ж узято несподівано, сказав би І. Муратов, мотто із української народної пісні «Ой горе, горе тій чайці небозі...», поет пише про трагічну «приперчену радіяцією», «атомогрибну, гібридну долю» чаєнят, над якими б'ється з розпачу чайкамата. Модерного часу стосується також Драчева «Баллада ДНК — дезоксирибонуклеїнової кислоти» (ПС, 65-66), написана штуччувато, з публіцистичним «соусом» про Френсіса Крика і Джеймса Вотсона і з багатою природознавчою і технічною лексикою: біологія, фізика, протони і нейтрони, мікросвіт, спадкоємність, креслення білка, ракетний політ, атомний важковоз, мегатонність. Питанням молекулярної фізики і теорії відносності присвячений також Драчів «вільний переспів поеми Ояра Ваццетіса» п. н. «Ейнштейніана» (стор. 109-120), не вільний від тенденційної публіцистики. Технологічна лексика наявна і в багатьох інших віршах Драча: часті в нього згадки про ракети (ПС, стор. 51, 57, 98 і баг. ін.), «фотонні крила» (стор. 7), «ражіти цегли, заліза і скла» (стор. 14), «золоті логаритми зорі» (стор. 15). І це «німих братів — дерев» стосуються Драчеві рядки:

*) Тут реставровано первісний текст. В ПС рядок змінено на «Ти коровгу розірвеш на онучі...»

Ще до Адама були ви радарами...
 Акумулятори жажних протуберанців,
 Шумливі трести молодого кисню,
 Коронні гетьмани дзвінкого хлорофілу —

із поновним несподіваним звертанням до сивого минулого України в останньому рядку.

Поряд з цією модерною цілком тематикою й мотивами із нашої атомної сучасності, згадуються часто у віршах Драча прізвища західних письменників і мистців, які свідчать про його добру ознайомленість із їхньою творчістю. У довшому вірші «Монолог Сальєрі» (стор. 31-33), що над ним як мотто поставлені слова Ромена Роллана «Мова йде не про те, щоб здаватися великим, а щоб ним бути», згадані і Моцарт, і Вагнер, і німецькі романтики Вакенродер і Тік, і Емерсон, і Шекспір, і Сведенборг. В інших віршах згадуються: Бетговен, Роден, Рембо. У вірші «Українські коні над Парижем» із трагедії «Ніж у сонці» виведений знову ж несподівано Пікассо, що мчить понад поетом-вершником «на скітському коні»... Усучаснений у Драча українським образом навіть виклятий ще Хрущовим й Ільїчовим — абстракціонізм: «І по корі, абстрактним первовзорі, сопів морз, виконуючи план» (пор. «Лісовий сонет» із Драчевого циклу «Дерева», стор. 47).

ВУЛКАННА УКРАЇНА І ПОРУБАНІ КРИЛА

Як доводять наведені приклади, найглибшим, повсякчасним мотивом Драчевої поетичної творчості, основним її тлом і підґрунтям є — Україна. Кожна і найбільш, здавалося б, далека тема асоціюється в Драча неминуче з «землею крицевою і цукровою», із його «краєм калиновим» і «кров'ю калиноювою», із «вулканнсю Україною», як він назвав свою батьківщину у «Вулканному етюді» із збірки «Соняшник» (стор. 44), стверджуючи, що «козацькі могили високі» — це «незгаслі вулкани України». Несподіване звертання Драча до «сивої козацької рідні» зафіксоване не тільки в навіяній відвідинами Риму «Мрамуровій палі» із циклу «Їхав козак за Дунай». До цього ж циклу належить і присвячена Миколі Бажанові «Баляда дороги» (стор. 37-38), дороги, що врубуються, як шабля у ніч, і під час проїзду якою в автора —

... пісня глибинна випорскує вмить,
 Кипить, готить, вибухає,
 А чайка причаєна чуйно мовчить,
 Та чайка, котра за Дунаєм...

«Роки-козаки летять в бунті вишневої колотнечі» також і в Драчевій «Баляді із знаком запитання» (стор. 75). Сюжет із сивої козаць-

кої давнини виведений у барокково буйній і пишній «Баляді про люльку» козацького отамана Підкови (стор. 61-62). Відгомоном козацької поразки під Берестечком навіяний вірш І. Драча «Крізь липовий ескорт» (стор. 43) із циклу «Дерева» із видінням, «як бджоли падали під Берестечком» і його заявою:

Тримаюся за стропи Берестечка,
За липовий ескорт його дороги,
За корінь голубої шаблі-думи...

У «Калиновій баляді», теж із цього циклу, поет признається, що не відає,

...де блиснуть вогнем мої кроки
І що принесе мені пам'ять з Дунаю.

Як колись Франко, тривожить він душу майбутнім свого «калинового краю», устами неподоланої Лесі Українки запитує у вірші п. н. «Прометеева наречена» (стор. 71-73):

Були Перелесники, були Прометеї,
Були Елезари — кого не бувало —
У ярмах народів конали ідеї,
Ясних корогов перетліло чимало,
Та всюди зоря палахтіла зорею:
Коли вже вітчизна підніме забрало?!

Драчева «вулканна Україна» не тільки в минулому, не лише в «свій козацькій рідні». Повноцінно персоніфікована вона і в образах сучасности, і в постатях українських людей, виведених поетом у його візіях. Це — «сива і страшна», «чиста і тривожна» мати-селянка із трагедії «Ніж у сонці», збожеволіла од розпачу й туги за трьома синами, що загинули усі —

Той під Берліном, той в сніжнім завою
Десь під Варшавою, а третій ніби сам
од чорної наруги в тридцять сьомім...

Це — дядько Гордій із Драчевої баляди тієї ж назви, «безпомічний вернидуб мужчина», що, одпровадивши свою Горпину «на цвинтар, на місячні перехрестя», бомбить кулаками по ребрах «чорного містичного цапа», споглядаючи, як

Спить вагітна його дочка,
Розкинувши зморені руки до Казахстану,
Розкинувши чорні коси і чорні мрії

До клятого милого свого, що вже ось півроку
 П'є губи чужі до денця дівочої віри.

Це — пісня скрипки-Соломії із першої частини феєричної трагедії «Ніж у сонці», української дівчини, що як «ніжна ніч у зорянім вінку», що в неї «тіло з білого туману, із сонця у хмаринім сповитку», вона несе зібрану століттями ніжність «у світи жорстокі»,

Щоб в ці скажені і трагічні роки
 Коханому хоч хвильку пробринить...

Своєрідною поетичною персоніфікацією неподоланно вічної України є дядько Кирило із Драчевої новорічної балюди «Крила» (стор. 51-52). Всупереч його волі і бажанню, всупереч встановленому порядку, всупереч незадоволенню жінки в дядька Кирила виростають крила:

Був день, як день і раптом — не порядок,
 Куфайку з-під лопаток, як ножем прошило.
 Пробивши вату, заряхтіли радо,
 На сонці закипіли сині крила.
 Голодні небом, випростались туго,
 Ковтали з неба сине мерехтіння.

Щоб збутися якось цієї дивовижі, впоратися і з кпинами людей і з доріканням жінки, «щоб мати якусь свободу» — дядько Кирило обрубав крила сокирою. Проте вони виростають безупину, пружиняться щоночі знову, і Кирило врешті погоджується з тим, що випало йому на долю:

Та Кирило з сокирою жив,
 На крилах навіть розжився —
 Крилами хату вшив,
 Крилами обгородився.
 А ті крила розкрали поети,
 Щоб їх муза була небезкрила,
 На ті крила молились естети,
 І снилося небо порубаним крилам.

Символічна балюда про обрубувані дядьком Кирилом крила прикметна для Драчевої поетичної творчості багатющим використанням народно-поетичних засобів — епітетів, метафор, образів. Широко й по-мистецьки застосована в ній народно-побутова, розмовна лексика і фразеологія українського селянства: «три снопи вітру в полі», «як ножем прошило», «щоб тебе доля побила», «ім доля маслом губи змастила», «прости Господи», «до тями брів», «сокиру брусом задо-

брив», «крилами хату вшив», «не пощастить же отак чоловікові» і багато іншого.

Таким же багатством народної поезики й мови пересипана уся поетична творчість Івана Драча, усі його вірші, навіть і ті, що темою, сюжетом чи мотивами цілком далекі від України. Повністю побудовані на народній основі такі окремі поезії І. Драча, як «Стоколос» — про «табун вишнево-чорних коней — поезій» Максима Рильського, «Весільна мелодія» — про «п'яну перелесницю вдову», що витанцьовує, «регоче ридма на весіллі»; «Баляда про три пояси» — скривавлені, вручені поетові долею, «Баляда про дядька Гордія», «Баляда-пісня» («Ой, летіла гуска додому . . .»), стилізований під українську народну поезію переспів «З пісні пісень» («Дівич-думу за димом пускаю . . .»), «Дівочі пальці» — про їх мед «чебрецевий, в серце поринаючий . . . сонячно-гіркий», «Вечірня акварель» — про хлопчика на белебені, що вечір пасе на вруах, і вірші із першої частини трагедії «Ніж у сонці»: «Божевільна, Врубель і мед», «Невидимі сльози весілля», «Скрипка-Соломія», «Українські коні над Парижем». Особливо ж притаманна для поезії І. Драча створена на глибинно народній основі, перетоплена в горнилі поетичного надхнення Драчева «Калинова баляда», що її треба навести повністю:

Я часто не знаю. Не знаю де хвилі
Стають золоті, де багряно-тривожні,
Не знаю, де міра вготована силі
Й нащо мої клетоти дикі спроможні.

Не знаю. Не відаю. І колінкую
Перед відомим (відомим для кого?).
Своєму коневі кую свою зброю
І в губи цілую зорю на дорогу.

Крапчасті напасті, роковані роки,
Чоласті незвідані вади «не знаю».
Не знаю, де блиснуть вогнем мої кроки
І що принесе мені пам'ять з Дунаю.

Та знаю: мене колисала калина
В краю калиновім тонкими руками,
І кров калинова, як пісня єдина,
Горить в моїм серці гіркими зірками.

Незвичайно багаті у Драчевій поезиці такі засоби, як алітерація, метафори тощо дали б теж багато цікавого матеріялу, і тому вимагають окремого ширшого розгляду.

«ПЕРО — ЦЕ НАША ЧОРНА ДОЛЯ»

Протуберанці сонця визначені в енциклопедичних словниках, як паргорки, стовпи або хмари червоного полум'я, різноманітної форми, що з'являються навколо сонця, над його хромосферою під час цілковитої його міні. Вони є результатом якихось зрушень, забурень на поверхні сонця чи в його хромосфері й основними зорово для них кольорами є чорний і золотий.

Згадані кольори домінантні також у «Протуберанцях» Драчевого серця, сповненого неспокоєм, тривогою, впертістю, бунтом, вулканним вогнем, або, як це висловлює поет (за первісним текстом) у вірші цієї ж назви:

Я розкутурхую в двобої
 Людський граніт, людський гудрон —
 Я дам їм клекіт сили злої,
 Що рве мене . . . Я злий з добра —
 Так з мене б'ють протуберанці —
 Повстанці сонця . . . Біль вмира
 У гайдамацькім сонцетанці,
 В космічнім клетоті тортур.

Це ж даремно поет бажає, щоб тільки

. . . краплю тиші

У шихту серця всипати, хоча б
 Нурти впокоїти, захекані та хижі!
 Хоча б вулкан на хвилечку ослаб!
 Бож серце догоряє, чадно чорне
 І нищиться мажором все мінорне . . .

Показовий для Драчевої поезії розгляд його поетичних засобів, особливо ж незвичайно багатих і різноманітних його епітетів.

Згідно з основним тоном протуберанців сонця домінантною барвою, панівним кольором у «Протуберанцях серця» І. Драча є колір чорний. Чорні у Драча не тільки такі чи інші реальні створіння, речі і предмети: коні, цап, рак, паща, ніч, стіл, ніж, волосся, кров, крила, але й навіть країни, землі і міста: «на Україну чорну слова палкі носила» (ПС, стор. 73), «Волинь куняла й чорними руками вкривалась хмарами» (стор. 71), «По чорнім Берестечку» (стор. 45), «Ми чорні гори перегорнем» (стор. 11). Говорить Драч і про «чорний сумнів» (стор. 26), «чорну казку» (стор. 40), «чорний клекіт» Дніпра (стор. 61), «чорну думу» (стор. 89), «чорний транс» (стор. 101), «чорну наругу» (стор. 126). Залюблений поет особливо ж у сполученні епітети: «морозночорний шок» (стор. 9), «чорновеличаве слово» (стор. 10), «вишнево-чорні коні» (стор. 12), «іржання чорнобриве» (стор. 12),

«чорно-вогненна заполіч» (стор. 54), «буйно-чорний» (стор. 84), «чорно-сонячний лід» (стор. 102), «чорнобривий спів» (стор. 122), «чорнобрива птиця» (стор. 131). В «Українських конях над Парижем» виведений образ «корови в чорному циліндрі», що «сидить і бомбу чорними копитами ж тримає» (стор. 134).

Близькою до чорного кольору є його відтінь — карий, що зустрічається в «Протуберанцях серця» шість разів. У Драча не тільки очі — карі (стор. 22, 26, 34), але й «карий світ». Згідно з основним тоном протуберанців сонця і Драчевого серця, карим буває для поета й вогонь: «На сонячних карих розжарених тиглях» (стор. 43), «Спопелить мене в карім вогні» (стор. 103).

Другою активною барвою в палітрі Драча є знову ж згідний з основним тоном і сонячних і серцевих протуберанців — колір золота: — золотий, злото, золотистий, золочений, наявний у «Протуберанцях серця» 28 разів. Золотом визначає Драч — стосовно до використання ним народно-поетичних мотивів не тільки дівчину («Йде мое золото, пританцює...», стор. 98) і частини людського, особливо ж дівочого тіла — «золоте лице» (стор. 21) «золоті рученята» (стор. 45), «гроно золотих грудей» (стор. 84), та й не тільки зорі і місяць — «золоті логаритми зорі» (стор. 15), «золоті місячечки» (стор. 204) чи окремі предмети й речі — «золоті смички», «золоті шарфи», «золоті кунтуші», «люльки інкрустовані злотом», але також і землю (стор. 75), створіння й дерева — «золоті їжаки» (стор. 24), «золотою музичною рибкою» (стор. 111), «золоті п'явки» (стор. 132), «золоті вулкани лип» (стор. 45), «Тополь дівочих золотисті стріли» (стор. 124).

Для Драча можлива й «ошатна, золота й пахуча» тиша (стор. 82), й «золота оскома осені» (стор. 46), «золоті дива» (стор. 45), «золоте каяття» (стор. 74), «золочені зажими» (стор. 132). Особливо ж прикметно, знову ж стосовно до основного кольору протуберанців сонця, асоціюється в Драча колір золота з вогнем і кров'ю: крім згаданих «золотих вулканів лип», ще — «хвилі ... золоті ... багряно-тривожні» (стор. 55), «брів золотих пелехата заграва» (стор. 67), «даровані золочені зажими» (стор. 138).

Сонце для Драча — це: «золота і єдина Риба неба» (стор. 136), від нього тягнеться «слід... золотий, кривавий» (стор. 138) і поет вмерти бажає переможцем «на золотім щиті палаючого Сонця».

Традиційний для української поезії і доміантний в інших українських поетів колір синій стоїть у Драча на третьому місці. Синій, синюватий, синь — зустрічаються в «Протуберанцях серця» 24 рази і застосовуються знову і до конкретних реальних предметів та речей, і до таких понять, як хист (стор. 3), жаль (стор. 128). Частоту синього кольору в Драча можна б збільшити такими відтінками, як блакитний (8 разів), голубий (три рази) — в застосуванні навіть до мови й думи (стор. 19, 45), блаватний (2 рази), волошкочий (1 раз) — «волошкова солонка печаль» (стор. 14). Підведення цих відтінків під один

основний синій колір збільшило б його частоту в Драча на 38 і дозволяло б на висновок, що й він не зміг визволитися цілком притаманної для української поезії традиційности цієї барви.

В порівнянні до встановлених вище трьох основних кольорів — чорного, золотого й синього — домінантних у «Протуберанцях серця» Драча — всі інші кольори стоять на дальшому пляні. Досить улюблений і оригінально застосований поетом сивий колір — «сива земля», «сиві муки», «сива козацька рідня», «сивий схід», «сивий клекіт», «сива печаль», «сивий сум» — застосований ним 18 разів, якщо додати ще до цього попелястий — то 19 разів. Колір білий зустрічається 14 разів, здебільша у відношенні до традиційних у народній поезії речей: білий світ, білі хатки, білі руки, білі пальці, білі крила, хоч зустрічається і неповторне просто визначення: «грозу екстазу, білу, аж гірку» (стор. 9). Традиційним для народної поетики способом застосовує Драч такі барви, як сизий (сокіл, вітер, хмари, туман, степ, хоч є в нього й «сиза тиша») — 11 разів; срібний (сльози, перстень, пояс, вуздечка, луска тощо) — теж 11 разів. Зелений колір Драч вжив 9 разів, не тільки стосовно дерев і рослинного світу, але й до крику і бомблення — «зелений крик» (стор. 11), «бомбить зелено» (стор. 11). Червона барва в Драча зустрічається тільки два рази, але досить багатий у нього вахляр похідних від цієї барви чи її відтінєй. Багрянний (5 разів), вишневий (3 рази), калиновий (3 рази), малиновий, охристий, помаранчовий, оранжовий (по 1 разові). Жовта з бурштиною зустрічаються в збірці 5 разів.

Темний у своїй основі тон Драчевих «Протуберанців серця» зафіксується не тільки перевагою чорної барви і його залюбленістю в золотий колір, асоційований з вогнем і кров'ю, але також і його предриспозицією до темних і суворих епітетів, назв і речей.

«ПЕЖЕЛЬНА ВДАЧА, СВДОМА СЛОВА, ЯК МЕЧА»

Як і в світі кольорів, домінантні в Драча епітети, визначальні для вогню й гарячі, суворости й дикости, холоду-морозу й голоду, гордості і впертості. Частий у Драча епітет вогняний застосовується не тільки до Сонця, що «його шептання вогняне й суворе» (стор. 139), але й до поетичної творчості, до поетів, до поетичного слова. На свою поетичну дорогу виходить Драч «в передчутті вогнеликого подвигу» (стор. 3), в його визначенні поети: Пашкевич — «вогнисте джерело» (стор. 19), Франко — «огненний вулкан» (там таки), смерть Максима Рильського вживається йому в образі «вогнистої голови», що гасне на коні буланім (стор. 12). Перо, знаряддя поета — це «скальпель вогненний». Вогняною для Драча буває й сметана (стор. 46) і вишень «терново-огненні запилені кулі» (стор. 86). Прикметність вогню — гарячий стосується в поета і грому, й образів, і рук, і небес.

Окрему активну групу епітетів в «Протуберанцях серця» творять такі, як дикий-хижий, злий, жорстокий, скаженний, проклятий. Ними характеризує Драч свою творчість: «перо... мій дикий поклик цілоденний» (стор. 22), «мої клекоти дикі» (стор. 55), «дикі думи» (стор. 127), «дикий біль» (там таки). Він співає «материнський дикий трунок» (стор. 46), йому прагнеться «сонних пальців дівочих, незбагненних, диких» (стор. 94). У другій з його тасмниць «серце... зле і хиже» (стор. 26), він бажав би «нурти впокоїти, захекані та хижі», що рвуть його душу (стор. 34). Свою вдачу називає він «прискіпливою» (стор. 18). Перо уявляється Драчеві «жорстоким лиходієм» (стор. 22), себе самого він визначає «плугом жорстоким» (стор. 104), призначенням пісні, скрипки-Соломії проголошує нести «ніжність у світі жорстокі», «в ці скажені і трагічні роки» (стор. 131). Поет, «переклятий ворогом не трічі» (стор. 122), називає проклятим і себе, і вітер, і груди милої, і його ж слово «встає холодне і прокляте» (стор. 83).

Споріднена із дикою, злою, прискіпливою вдачею поета і його предиспонованість до солоного, гіркого, терпкого. Грім для Драча не тільки солодкий, але й солоний (стор. 12). Крім «солоної крові», «солонавої сльози», «солоних губ» і «вітрів солоних», у Драча є і «волошкаво солона печаль» (стор. 14), і «солоня незвичайна туга» (стор. 78). Асоціюється в нього із солоністю, і водночас знову ж із чорним кольором і сонцем навіть образ тополі — коханої: «Солоня моя, моя чорна тополе, покійного сонця пекуча вдовице» (стор. 104).

Умотивована з цього погляду і схильність Драча до таких епітетів, як холодний-морозний, голодний. В нього не тільки «чорна холодна кров» (стор. 97), «холодний піт», «холодні зорі», але й згадане вище слово «холодне і прокляте», і «дума жорстока, по пахви холодна» (стор. 67), і «холодне жадання» (стор. 26). Із срібла морозу і чорної барви сконструйована в Драча метафора «морозночорний шок» (стор. 9). Прагнення до зір і неба висловлене в «Протуберанцях серця» образами жоржин, «з карими голодними очима», що «тягнуть руки по зірки» (стор. 34) чи «голодних небом» синіх крил, що їх обрुбує в себе дядько Кирило (стор. 51).

Прикметні для «Протуберанців серця» І. Драча і такі, рідкі в радянській поезії епітети, як гордий, упертий, пекельний. Калину називає він «аристократкою з репанім корінням», що «сизий стан гордливо одхиляє» (стор. 46). Спрагнений творчої самоти і її «самоцвітів гордливих», він звертається до «гордої самотности», щоб вона злилася з ним (вірш «Самотність», стор. 36). Для Драчевого чоловіка важливе те, що йому крила «пахнуть небом гордим» (стор. 91). Горда, свідомо впертість творця-мистця, який змагається з навколишнім світом, підкреслена згадками про «акомпанамент... впертий на роялі» і про «двох недругів упертих» — Вагнера і світ в Драчевому «Монолозі Сальєрі» (стор. 31-33).

Дуже активний і визначальний для творчості І. Драча також епітет пекельний. Зустрічаючи «віку пекельний шторм» (стор. 8) й усвідомлюючи, що «пекельні ночі стогнуть за плечима» (стор. 34), він бажає для себе «смутку пекельного» (стор. 100), стверджує, що в огні любови у нього

Так вистигла пекельна вдача,
Свідома слова, як меча...

Метафора серце-сонце підкреслена в І. Драча не тільки назвою збірки, але й відповідними мотивами в окремих його поезіях. Дерева, своїх німих братів, називає Драч «акумуляторами жажних протуберанців» (стор. 48), декларуючи в тому ж вірші («Німі братове — дерева»), що

В поетів і дерев серця беззахисні,
Лише згоряючи, вони слугують сонцю.

Дерева-груші названі в нього «суперницями сонця, світильниками саду» (стор. 86). І, згідно із основним значенням слова «протуберанці», він і свою поетичну творчість, своє слово визначає, як «туге од сонця, чорновеличає» (стор. 10). Відповідно до цього Драч закоханий у такі явища, як грім, гроза, вулкан. Йому любий, «гарячий грім екстазу» (стор. 9). Він вибухає «багряним громом сили злої», як це було в первісному тексті віршу «Протуберанці серця». Шляхи, що ними поет проїжджає, «ласують громом охоче» (стор. 37). Грім для нього «солодкий і солоний» (стор. 12), і йому прагнеться «чорного трансу громів» (стор. 94). Згадуючи в різних віршах про вулкан, він прагне, щоб той, що нуртує в його серці, хоч «на хвилечку ослаб» (стор. 34). Гроза для Драча і думна, і буйна, і біла, аж гірка (стор. 7, 10, 9).

«Пекельна вдача» Драчева, «свідома слова, як меча», вистигає в нього не тільки у вогні любови. Вона гартується, утверджується і в болі, і в муках мистецької творчості, і в стражданнях поетової душі. Для Драча слово «зріє... в муках тишини» (стор. 9), про «дозрілі муки» говорить він у «Ніж у сонці» (стор. 123). В «Баляді зі знаком запитання» (стор. 74) Драч декларує:

Я стукаю, вперто стукаю,
Чолом б'юсь, б'юсь серцем криваво,
Я хочу намацати мукою,
Де справді наліво, а де направо.

Свою муку називає він «сивою і святою» (стор. 131).

З боєм і мукою сполучена в поета тривога. У вірші «Незбагнуте»

він повідає, що «думний вітер, думна гроза рве колиску моєї тривоги», в пролозі до трагедії «Ніж у сонці» (стор. 131) стверджує, що

... моя тривога проросла
Од сивої печалі Козерога
В гливке болото рідного села.

«Філософські руки» Сковороди у нього «ціпком тривоги пробують цей світ» (стор. 122). Тривожна у Драча і кров, і хвилі золоті й багряні, і сповнена «електронними тривогами» його душа (стор. 127).

Своїм суворим «кліматом», кольоратурою темних барв й епітетів, мотивами болю, муки і тривоги поезія Драча споріднена з сучасною модерною поезією Заходу, для якої також імманентний глибокий творчий песимізм, замилування в «чорних» кольорах, зневага до дешевого оптимізму, «рожевих» настроїв і мотивів.

Причини цього треба шукати в українському ґрунті, що з нього виросла поезія Драча, в українській землі, багряній ріллі, що «родить... долю трагічно-барвисту». Народжений у важкі прокляті роки сталінського терору, «чорної наруги», від якої гинули тисячі діячів української літератури, мистецтва, науки, Іван Драч, як багато інших українських сучасних поетів, свідомий свого великого і водночас трагічного призначення. Мужні рядки із віршу «Перо»

Нам розтинати дні ці карі
До серцевини, до зорі,
Куди не дійдуть яничари
В облудній, словоблудній грі —

це не словесна деклямація, це — поетове кредо, імператив, що має бути здійснений. Він добре усвідомлює у вірші «Незбагнуте» (стор. 7-8) те, що його може чекати, те, чого зазнали його попередники в українській поезії двадцятих і тридцятих років —

Щось нашіптує мені: час...
Зачекай — все уляжеться, потім...
Деь Макар там телята пас
На мерзлоті якійсь мерзоті...
Тож дивись, і тебе зімне,
Тож не в роздуми лізь, каліччя!..

У «Кредо» із циклу «Моя Шевченкіяна», що над ним як мотто поставив Іван Драч слова із Шевченкової «Музи» — «Учи неложними устами сказати правду...» і що, мабуть, тому, й не міг бути включений до збірки «Протуберанці серця» (відомий цей вірш тільки з

перекладу в чеській антології молодшої радянської поезії), поет сміливо відкриває завісу над сучасною йому літературною і мистецькою дійсністю —

Затятий вік бреде наосліп
У шорах зрад — не барикад,
На орлій твій — талант свій осліп
Гартує кат, верховний кат.

На куте слово кулю плавить
Зброярня вірних посіпак,
На чорних магістралях слави
Чигає крук — пан Переляк.

Неспокій, тривога рвуть і поетову колиску, і його думи, і його кров. «У світі оцьому, густому, трудному, де бродять проблеми з метровим хвостом» — він інколи сонячно заздрить відлюдкові Тому Нілові, що забрив із Нової Зеландії на безлюдний острів, щоб там «самому, одному убити свій вік». Коли «в атмосфері задуха», тоді справді треба «синоптикам духу» шукати в серцях Анторажів — безлюдних островів із проскрибованого режимними критиками Драчевого «Теліженського літа», що його назва зникла цілком із надрукованої збірки. Це не звичайний «дух протириччя», що міг би «гонором рвати» поета, як це стверджує сам Драч, не «банальна розчарованість світом», як думають радянські критики, але ж «історична конечність», зумовлена реальними протуберанцями Драчевого вулканного, чадно-чорного, впертого і мужнього серця, «свідомого слова, як ножа».

Нова книжка у видавництві «Пролог»!

Вже вийшла з друку збірка поезій

Василя Симоненка

БЕРЕГ ЧЕКАНЬ.

У збірці поезії, заборонені в УРСР та спотворені радянською цензурою.

Ціна примірника — 2,50 ам. дол. або відповідна сума в іншій валюті; в Німеччині — 10,- нім. марок.

Замовляти у видавництві «Сучасність».

ЯР СЛАВУТИЧ

СПАРТА

Славлю тебе, Запорожжя предвічна прамати,
Славлю твій збурений пил,
Бронзу списів, що уміли в бою переймати
Ворога з бурих кобил!

Пелопоннесу незмеркла, вібруюча славо,
Гону твоему хвала!
Воям твоїм, що ступали в безсмертя криваво,
Сяє промінна імла.

Скорбно верстаю горби, мов каміння Хортиці,
Ставлю побожно стопу...
Вирвись, вулкане із полум'я, попелу й криці,
На запорозькім степу!..

Січі нема — і прадавньої Спарти немає.
Плаче сумний небозвід.
Велич Олимпу! Хай вітер новий оспіває
Подвиг спартанських побід.

Спарта, 1963

АРКАДІЯ ОЛЕНСЬКА-ПЕТРИШИН: ЗНАЧЕННЯ ФОРМИ

Нові критерії сприймання мистецтва, які розвинулися як наслідок його абстракції у 20 столітті, спричинили зміну в підході не тільки до сучасних, але і до раніше посталих мистецьких творів. Теорії мистецтва, розвинуті в попередні століття, стали незастосовними, будучи побудовані на конечності утотожнювання елементів з життєвих ситуацій як основних носіїв мистецького вислову в образотворчих працях. Очевидність експресивності творів без зображеної тематики вимагає переоцінки теорій мистецтва і їх побудови на нових основах, з припущенням, що значення, як таке, виявляється формою, незалежно від рівня абстракції чи реалізму мистецької праці. Тобто експресія панівної структури твору, як головний мистецький засіб, висловлює внутрішню істоту дійсності. З дослідження великої кількості зображень людини в мистецьких творах стає очевидним, що хоч обличчя її незмінне, інтерпретація і виявлення суті людини становлять низку відмінних духових людських істот. Людина, зображена за Ренесансу, наприклад, представляє зовсім інші духові вартості, ніж людина імпресіонізму. Властивою сферою мистецтва є відкриття певного сприймання дійсності та її вислів відповідною формою, а не механічне відтворення елементів з оточення.

МИСТЕЦЬКИЙ ТВІР ЯК ВІДЗЕРКАЛЕННЯ УСВІДОМЛЕННЯ ДІЙСНОСТИ

Найбільш успішні мистецькі твори ті, які чітко зображують дане сприймання дійсності, тобто особливий порядок, який мистець відчуває у всесвіті, схоплюючи вібрацію свого оточення у власній зоровій мові. Кожний важливий твір відзеркалює певну фазу дійсності, і тільки поверхові праці є байдужими до рушійних сил життя.

Природа не подає притаманних значень, які людина може сприймати безпосередньо. Це можна бачити із численних інтерпретацій явищ природи на різних рівнях людського розвитку. Саме тому, що неможливо збагнути свідомість творчої сили всесвіту, людина може тільки відгадувати її значення, і всі існуючі інтерпретації є продуктом людської дедукції. Листок, що падає з дерева восени, набирає значення для глядача тільки в рамках якогось усвідомлення, наприклад, неминучості кінця всього живого або вічності циклу існування: два зовсім протилежні підходи до того самого явища природи. Однак коли значення (і призначення) природи не є певно відомі, продукти людської свідомості натомість помітні тим, що виражають означені вартості, суть яких глядач може схопити. Все нове або не-

зрозуміле в природі пояснюється в межах людських критеріїв сприймання, набираючи приступності і значення. Вся інтерпретована людиною зовнішня дійсність, як і твори самої людини, становить процес її духового розвитку. Єдина можливість людини впоратися з хаосом свого оточення полягає в тому, що вона надає йому ряд своїх власних інтерпретацій, як також творить собі окремі схеми, зрозумілі в межах її власної свідомості.

Тому й акт сприймання мистецького твору однією людиною є відгуком на вже здійснений і оформлений досвід свідомості іншої людини. Сам творчий процес відбувається тільки тоді, коли існує можливість нового сприймання, себто тоді, коли ситуація ще не з'ясована. Людське відношення до оточення подвійне: воно виявляється або в інтерпретації — творчості, або сприйманні вже оформлених ситуацій. В дійсності ж велика кількість реакцій людини є складним сполученням цих двох можливостей, які не є ані виключно творчими, ані зовсім пасивними.

Висліди людської свідомості, відмінно від явищ природи, становлять готові, оформлені поняття. Тож настанова глядача буде іншою, якщо він ствердить, що річ, яка попередньо вважалася випадковою чи курйозом природи, в дійсності створена людиною. Усвідомлюючи, що всяка людська творчість цілеспрямована, глядач намагатиметься у цій свідомості схопити значення даного об'єкта. Знайдений камінець, який виявиться знаряддям примітивної людини, викликатиме зовсім інше сприймання, ніж випадковий камінець подібної форми.

Особливі прикмети дійсності, відчуті людиною, відзеркалюються в творах її думки й інтуїції. Вони передають обсяг її знання у даний час або виявляють її духовий стан. Мистецькі твори втілюють визначений, інтуїтивно оформлений досвід, саме той, який можливо передати зоровими засобами. Сприймання змісту мистецького твору відбувається власне сяганням у свідомість людини-мистця, у завершене відчуття, яке мистець зумів втілити у формі.

Отже мистецькі твори, як й інші продукти людської творчості, втілюють і передають значення точно окресленої дійсності, визначеної відчуттям однієї людини. З цього погляду мистецтво є духовою синтезою певного аспекту дійсності; воно виявляється у відчутті панівного настрою, також наявних вартостей життя даного суспільства. Мистецький акт є засіб бачення зовнішньої дійсності, який відкриває сенс і єдність часом зовсім випадкових форм оточення; він є оформленням сил, які ніби оживлюють об'єкти зовнішнього світу. Вираз цих сил безпосередній в безпредметних картинах, посередній — через представлення сюжету в реалістичних образах. Очевидно, темперамент мистця визначає великою мірою сприймальність деяких елементів і виключає інші. Картина осіннього лісу може мати тільки привабливість листівки, але цей же краєвид, представлений у мистецькому творі, повинен передавати певну інтерпретацію, виявлену посиленними засобами мистецької форми. Мистецтво орудує власне ін-

терпретацією дійсності, що можна бачити, беручи під увагу безмежну кількість можливостей відображень того самого краєвиду різними мистцями. Попри ідентичність фізичних форм сюжету, певне панівне відчуття характеризує кожний поодинокий твір.

Навіть якщо воно реалістичне, мистецтво змінює фізичну дійсність тим, що, підкреслюючи бажані відношення форми для чіткості виразу, мистець як правило відходить від точности зображення об'єкта. В безпредметному мистецтві кладеться сильніший наголос на вираз, як також незалежність від даних існуючих об'єктів тут більш підкреслена. Проте у всіх мистецьких творах інтенсивність відчуття мистця відкриває глядачеві аспекти його власної дійсності, які в поверховім баченні буденних форм часто важко помітити. Конкретним прикладом може служити схоплена атмосфера великого міста в мистецькому творі, в якому ефект високих будинків може бути представлений і у зміщенні справжніх пропорцій і через відповідне переяскравлення реальних форм. Мистецьке зображення є висловлення формою внутрішніх ефектів об'єкта.

Складна кількість чинників, які визначають дану мистецьку форму, обмежує великою мірою індивідуальну творчість мистця, який не обов'язково творить новий зміст, а радше виражає його в найбільш експресивній формі, і при цьому він дуже залежний від вартостей свого часу і середовища. Важко заперечити вплив установлених уже тем мистецької творчості, як, наприклад, грецька мітологія і її зображення в межах різних культур поодиноких суспільств. Навіть у самому творенні нових мистецьких форм багато що залежить від існуючих стилів, які впливають на поодиноких мистців і визначають розвиток їх власних форм. Це особливо помітне, якщо врахувати, що майже немає великих відхилень від панівних стилів даної доби. Зміст, висловлений у мистецтві, проявляється головне в цілості творів доби чи місця, а індивідуальні відхилення від форми становлять радше різниці особистого сприймання дійсності. З цього випливає, що все суспільство бере участь у творчому процесі, становлячи не тільки настроєве тло, але й постачаючи мистцеві нову техніку, яка так само не залишається без впливу на розвиток його праці.

МИСТЕЦЬКИЙ ТВІР ЯК НЕЗАЛЕЖНА ДІЙСНІСТЬ

На підставі попереднього розгляду мистецького твору як відзеркалення певного сприймання дійсності, висловленого в мистецькій формі, можна дійти до висновку, що образи, оформлені в мистецтві, становлять незмінні істоти. Тобто твори, як символи з точним значенням, виявляють незмінні вартості, які не є залежні від можливих особистих інтерпретацій глядача. Таким чином ставлення глядача до твору є спробою пізнати вже завершене значення, яке не є продуктом його сприймання, а було оформлене раніше та існує незалежно від нього. Твір кожної культури чітко відзеркалює дане суспільство,

тобто вартості передаються твором, а можливі непорозуміння виникають тільки в наслідок браку переконливості зображення або криються в обмеженій здібності глядача сприймати твір. Помітне те, що брак об'єктивності в сприйманні впливає з того, що різні групи людей наголошують різні аспекти твору.

Хоч глядач може знати зображену мистецьку дійсність тільки шляхом досвіду, утотожнювання самого сприймання із мистецьким об'єктом, як звичайно це буває в сучасних прагматичних теоріях, зовсім не виправдане. Мистецький твір є тільки наслідком усвідомлення мистцем даного світу, а не самою свідомістю, так само й сприймання твору є тільки засобом, яким дана дійсність усвідомлюється, а не дійсністю самою в собі. Припущення, що сприймання творів є їхнім відтворенням, заперечує тезу, ніби мистецтво має усталену незалежну дійсність.

Цей дещо короткий розгляд мистецтва як незалежної дійсності важко заперечити, якщо усвідомити, що в сприйманні твору певна синтеза характеристик, які він втілює, схоплюється як окрема дійсність. Активність глядача у стосунку до твору натомість виявляється в ствердженні руху, наприклад, в стрілі, яку він бачить статичною на полотні. Переживання руху глядачем впливає із сугестивних форм баченого твору. Твердження футуристів, що вони можуть передавати рух як такий, не було ніколи практично здійснене, бо ряд повторень об'єктів на одній площині з метою віддати його рух, в дійсності показує тільки помноження цього об'єкту, а не переміщення в часі. Тож пластичне мистецтво, на відміну від музики, може передавати рух тільки концепційно, натяком, хібащо рухомі частини застосовані в його конструкції.

Можливість сприймання об'єктів чи дій в змінних аспектах не заперечує їхньої абсолютної вартості, а тільки вказує, що їх властива ідентичність не є легко приступною. Прикладом цього може бути нерівна інтерпретація сюжету в мистецькому творі, де, попри неправильні висновки, не можна заперечити дійсного змісту картини, який існує як незалежна правда.

Повертаючись коротко до проблеми правдоподібного стосунку, який відбувається між глядачем і мистецьким твором, треба підкреслити, що сприймач свідомий насамперед точно визначених вартостей сюжету твору. Мистецький продукт як наслідок оформленої свідомості завершений, і різниці в сприйманні є наслідком нерівних здібностей і потреб поодиноких глядачів.

Глибина мистецтва залежна від проникливості його образів, саме від сили, якою воно зуміє викликати бажані поняття в глядача, що є справою експресії форми. Дібрана тематика є позамистецьким критерієм; сама мистецька творчість залежить від формування життєвих ситуацій засобами, які найкраще викликатимуть бажану настанову в глядача.

ЗНАЧЕННЯ ФОРМИ

Очевидність експресивної сили безпредметного мистецтва є, правдоподібно, найважливішим безпосереднім чинником, який вплинув на усвідомлення, що всі мистецькі твори, оскільки вони власне є такими, передають формою відчуте значення дійсності. Це значить, що формальні елементи мистецтва здатні передати істоту речей самою структурою, себто незалежно від ступеня абстракції чи реалізму сюжету. Тут я маю на увазі експресивні можливості самої форми, рівень абстракції має, щоправда, поважне значення, але лише посередньо, і про нього буде мова пізніше. Експресія самої форми, а не відтворення існуючого сюжету чи ілюстрація відомих ідей є властивою сферою мистецтва.

Тож мистецькі твори передають формою задуманий зміст дійсності, що означає, що їхня експресія висловлена особливими елементами, такими, як площини, лінії, колір, і можливостями їхнього сполучення. Простим прикладом експресивності була б лінія з легким хвилюванням, яка нагадувала б ліричний настрій, а її протилежністю була б лінія з сильними і гранчастими закрутками, яка вказувала б на більш драматичний стан. Колір також, в поодиноких барвах чи складній гармонії, може виявляти різницю почувань. Колір однак залежний від контексту, в якому він міститься, себто від емоційних асоціацій глядача. Сама барва, наприклад, може бути веселою, коли споглядаємо безхмарне небо, або сумною, коли «синій настрій» згадується. Сам абстрактний експресивний потенціал її однак визначається виключно тональними варіантами.

Простота чи складність елементів мистецького твору виявляється в силі експресії поодиноких об'єктів, як також у представленні спільних характеристик цілих мистецьких стилів. Отож візантійське мистецтво є помітне виключенням зайвих деталей, що є підставою експресивної сили поодиноких картин, а цілість творів вказує на панівні настанови всього суспільства. Важливо зазначити, що прості композиції геометричних форм, які переважають у сучасному мистецтві, обмежені лише щодо кількості можливих виразів, а не щодо якості і глибини. Ілюструючи це твердження, можна взяти під увагу, наприклад, квадрат. Кількісно можлива експресія, хоча й повторена на багатьох полотнах, була все ж обмежена простотою цієї форми. Мондріян може віддати обмежене число станів у своїх працях: чистота, чіткість і суворість, але коли б його наміром було побільшити свій експресивний діапазон, він мусів би застосувати складніші форми.

Співвідношення поодиноких елементів встановлює в своїй цілості загальний ритм мистецької праці, який можна розглядати як посередню експресію твору, або посередньо — як головну характеристику групи споріднених творів. Помітне те, що ритм є конечним засобом виразу кожної ділянки мистецтва. Він саме і виявляє пульсу-

вання життя формою, в якій навіть спокійні елементи передають якусь дію, з тим, що її інтенсивність виявляється в різниці темпу. Виключивши складність сучасного мистецтва, панівний ритм, себто темперамент, який характеризує атмосферу більшості важливих творів, можна простежити назагал у межах певного часу чи місця. В цьому розумінні бароккове представлення людини має більше спільного з зображенням барокового дерева, ніж із зображенням людини за Ренесансу. Індивідуалістичне ставлення сучасних мистців до творчості, де новість сама собою є вартістю, вплинуло на розвиток особистої символічної мови, яка протидіє скристалізуванню об'єднуючих характеристик нашої доби. Цей розгляд форми як основного носія значення в мистецтві має на увазі самі виразові аспекти даних форм, де елементи твору вибрані задля їхньої сили у відтворенні бажаної атмосфери. Інший підхід до проблеми форми є в досліді добору самого ступеня абстракції як відзеркалення відношення між мистецьким твором і тим значенням, яке зовнішня дійсність накидає мистцеві. Вичерпну студію в цій ділянці зробив Вільгельм Ворінгер, який, на жаль, зрівнює абстракцію з тісною геометричною структурою, яку, як він каже, людина застосовує в своїх творах як втечу від непевности життя. Хоч ця теорія може успішно пояснити інші явища в мистецтві, вона однак не може виправдати більш сучасні явища — абстрактний експресіонізм, де власне бракує стислої геометричної структури, а, навпаки, переважає дуже спонтанний уклад абстрактних форм. Втеча людини тут, здається, не в абстракції, а в геометричності, бо хоч ці останні згадані твори абстрактні, вони не є втечею від життя, а лише вглибленням у саму фізичність дій.

Вибір абстракції залежний від ступеня захоплення, яким фізична дійсність впливає на мистця як члена даного суспільства. Тож більше зацікавлення явищами довкілля впливає на розвиток реалізму, який своєю чергою занепадає із перенесенням наголосу на менш безпосередні сюжети. Примітивну людину захоплювала оживлююча сила природи, дійсність, яка, здавалося, існувала поза матерію і визначала існування самої матерії. А це стримувало розвиток чіткого бачення чи зацікавлення самою зовнішньою дійсністю. Помітним винятком зацікавлення примітивної людини довколишністю її оточення є зображення зубра печерною людиною Альтаміри, яка людина власне була вельми залежною від цього звіра, при чому вміння зобразити його реалістично давало силу над ним, що й пояснює докладність спостереження цієї людини. Із розвитком зацікавлення фізичною дійсністю зображення всього матеріального поступово удосконалювалося і ставало головним зацікавленням в такі періоди, як Ренесанс. Ця аналітична настанова до дійсности за Ренесансу дещо вичерпалася з часом, а її заступило нове захоплення безмежним простором, джерелом світла, безнастанним рухом, яке народилося в часи барокко, періоду, який власне вказує на менше зацікавлення зовнішньою дійсністю. Натомість голландська школа в малярстві, яка роз-

винулася в міщанському суспільстві 17-18 ст., де переважало відчуття кінечності предметів, зберегла реалізм. Нове зацікавлення клясицизмом, яке ожило в творах Ж. Давіда з кінцем 18 ст. у Франції, відзеркало нові раціоналістичні течії. Всі ці згадані напрямки, включно з імпресіонізмом 19 ст., брали під увагу більшою чи меншою мірою конкретну появу об'єктів, і щойно з розвитком кубізму була пробита поверхня дійсних об'єктів. Нові можливості бачення, що зросли після того як безнастанно повторювані сюжети, взяті з дійсності, перестали бути джерелом захоплення для мистця, були практично не обмежені. Так, тепер уже не були сюжети з більшою свободою абстрактної інтерпретації, наново проаналізовані і переформовані мистцем, як це помітно в працях Сезана.

Попередній розгляд пояснює зв'язок між зацікавленням докільною дійсністю і її формальним втіленням у мистецькому творі на рівні реалізму або абстракції. Причини, що вплинули на різницю можливих бачень, однак глибші, вони походять від властивих життєвих вартостей поодиноких суспільств. Це значить, що розвиток мистецького напрямку залежний від цілоти ідей, які здаються важливими в суспільстві і впливають на мистця. Особливість примітивного суспільства з його питомими віруваннями і забобонами природно виявляється в гіпнотичності вислову, коли предмети щоденного вжитку набирають церемонійного значення символікою свого орнаменту. Натомість аналітичний підхід людини Ренесансу, що також впливав на цілість вислову, дав у висліді твори, які характеризувалися чіткістю і безсумнівною. Так само брак універсальних вартостей у сучасному суспільстві викликав релятивістичні настанови, які в свою чергу вплинули на розвиток безлічі індивідуальних формальних виразів.

Застосування абстрактної структури як головного засобу вислову в мистецькому творі є підставовою проблемою всього мистецтва. Під цією структурою розуміються індивідуальні форми виразу, як також їхній уклад, який власне становить композицію твору. Вживання акцентованої форми тримається в межах індивідуального вислову поодиноких творів. Споріднена група таких творів, себто певний стиль, становить цілість настанов і понять, які визначають життєві ситуації даного суспільства, про що згадувано раніше. Знання про заниклі культури можна набути тільки з віднайдених творів, а властивий вираз об'єктів є поодиноким джерелом, яке може відкрити почуття дійсності незнаної нам людини даної доби.

СФЕРА ЗНАЧЕННЯ МИСТЕЦТВА

Відмінні стани свідомости, виявлені в формі, можна пізнати порівняльною аналізою між структурою твору чи групи таких творів і характеристикою суспільства, в якому вони з'явилися. Можна сподіватися, що таким чином вдасться знайти своєрідні елементи в мистецькому творі, що відзеркаловатимуть певні відношення до життя суспільства, яке вплинуло на даний твір.

У розгляді світла як ізолюваного елемента, наприклад, можна відзначити різну вартість, якої надають йому мистці різних періодів. Світло не завжди однаково важливий елемент, але в періоди, коли зацікавлення ним як засобом вислову було найсильніше, все ж існували різні форми його застосування. Відчуття світла в творах Ренесансу, наприклад, звернене на його природні аспекти у зв'язку із світлом дійсного об'єкта. Це відчуття гармонізується з загальною настановою доби — збагнути оточення. Мистецтво барокко мало тенденцію наголошувати приховану містичну природу дійсності, застосовуючи світло в його драматичних можливостях і часто затушовуючи його властиве джерело.

Мистицизм барокко більше зв'язаний з південно-католицькою ментальністю, відмінною від північно-протестантської. Реформація призвела до розвитку іншого суспільства: з більшим зацікавленням всім буденним і життєвим, де і вживання світла в мистецьких творах є природнішим, як це бачимо в творах голландського мистецтва 17-18 ст. Тільки Рембрандт, з його містичним підходом до проблеми світла, залишився в дисгармонії з своїм світом. Вживання світла в добу імпресіонізму не було менш важливим, ніж за барокко. Однак імпресіоністів цікавив потенціал повного світла, а не його драматичність, що впливало з загального оптимізму і легкості підходу до життя цього часу.

Відчуття простору в мистецьких творах двовимірних площин, як і вибір абстракції, вузько зв'язане з значенням, яке зовнішня дійсність відкриває для мистця. Залежно від відношення об'єктів у просторі чи радше сили, якою це відношення вражає мистця, його твір віддасть меншу чи більшу ілюзію тривимірності. Залежність абстракції чи реалізму від значення зовнішньої дійсності, як обговорювано раніше, є звичайно, але не конечно зв'язане з проблемою тривимірності. Може бути абстракція простору, яка однак зображає не конкретну, а сюрреалістичну дійсність.

Примітивна людина, не маючи раціонального почуття стосунку до свого оточення і не будши в змозі встановити чіткі пов'язання між баченими об'єктами, творила форми, які здаються ізолюваними в неозначеному просторі, або взагалі не намагалася визначити їхню дійсну позицію. Візантійське мистецтво можна пояснити як витвір суспільства, яке було в першу чергу зацікавлене символічним простором релігійної, не земної дійсності і не було зацікавлене схопити конкретний простір. Золоте тло, наприклад, символізувало вічність і мало, як таке, недзвозначне позаземне значення. Кульмінацією повільного розвитку ставлення людини до свого оточення було представлення більш природного простору мистцями Ренесансу, які завдавали собі багато праці у вивченні перспективи, щоб вірніше віддати простірне співвідношення об'єктів. З часом зацікавлення мистців відходило від обмеженого, дійсного простору Ренесансу до більш безмежних вимірів в часи барокко. Власне відкриття нових країн світу

в 16 ст. значно змінило в людині поняття її оточення, як наслідок усвідомлення розмірів землі. Бароккові краєвиди особливо вказують на далекі, неозначені простори.

Дальший розвиток у зацікавленні простором відзеркалював його значення для наступних епох, при чому весь час основним для мистця був зовнішній простір. Уникання раціонального простору в модерному мистецтві іде поруч з зацікавленням внутрішньою природою людини. Треба зазначити, що простір більшості творів сюрреалізму, хоч і тривимірний, не відзеркалює дійсності, чіткість зображення якої можна пояснити зусиллям проникнути в уявний світ.

Загальні аспекти форми можна розглядати як відзеркалення вартостей часу в мистецьких творах, а також як відтворення температури середовища, в якому відбувається процес творчості. Лінія є іншим елементом із сильним експресивним потенціалом, який був розглянений відомим істориком мистецтва Гайнріхом Вольфліном, особливо в його аналізі різних можливостей графічності лінії. Автор вказує на різницю в застосуванні ліній у творах Дюрера і Рембрандта: безперервність графічної лінії у Дюрера і уривчаста, по-маллярськи трактована лінія — в Рембрандта.

Вислів значення кольором лежить у персональній площині, він залежний і від загальних настанов відчуття кольору даного часу чи напрямку. В ранніх зразках малярства колір не віддавав точно схеми в природі, а був, як і перспектива, концепційний. З новим оптичним зацікавленням Ренесансу об'єкти на картинах відповідали в кольорах до великої міри їхнім еквівалентам у фізичній дійсності. Тож колір був залежний, більшою чи меншою мірою, від відношень, які існували в природі, з різницями в нюансах, як можна бачити в льокалізованому кольорі фльорентійської школи або у кількісному застосуванні кольору у Венеції. Причини цього криються в більшій інтелектуалізації мистецтва в Фльоренції і в зацікавленні багатством оптичних вартостей у Венеції. Колір барокко менше відповідав дійсним відношенням кольору в зовнішній природі, а більше підкреслював об'єднуючу гармонію, яка допомагала б досягнути бажаного драматичного ритму в картинах. Імпресіоністи в своєму нахилі до експериментування хотіли відсвіжити палітру, вживаючи основні кольори, однак ще далі вважаючи колір за атрибут форми. З розвитком сучасного мистецтва колір почав бути трактований заради його експресіоністичного потенціалу, незалежно від його місця в зовнішніх об'єктах, згідно із загальною тенденцією останніх шістдесятьох років відрізяти мистецькі форми від форм дійсності.

До дещо відмінного від вищезгаданого розгляду належить проблема форми як відзеркалення класових різниць. У випадковій кількох стилів у певному суспільстві рівень виразу мистецьких творів великою мірою залежить від функцій, які вони виконують у житті певної суспільної верстви. Так, мистецтво селянської класи більш викликане потребою декорації і менш турбується висловом значення, ніж

мистецтво інших клас у межах того самого суспільства. Тут справа не в рівні абстракції чи реалізму, бо експресивний потенціал мистецтва незалежний від цього, а натуралістичні твори можуть бути так само поверхові, як і безпредметні. Глибина мистецтва залежна від інтенсивності форм, які викликають відношення до втіленого почуття, а ні в якому випадку не від самого пізнання сюжету. Помітним прикладом більшої експресивності абстрактного мистецтва є різниця щодо глибини між старовинним аристократичним єгипетським мистецтвом, яке було абстрактне, і народним, більш натуралістичним. У цьому випадкові більш абстрактне мистецтво, створене релігійно свідомою панівною класою, глибше від народного, більш віддаленого від свідомости релігійного життя і перейнятого буденною дійсністю.

ЕВОЛЮЦІЯ ФОРМИ

Своїми творчими зусиллями людина виявляє бажання збагнути сенс існування. Тому потреба нової кристалізації у формі потрібна з кожною відчутною зміною вартостей дійсності. В еволюції форми можна бачити відзеркалення змін життя, і кожную новацію можна вважати вказівкою на розуміння змін. Пояснення, що вичерпання однієї форми обов'язково спричиняє розвиток другої, нової, не здається достатнім, бо є випадки довгої стилістичної послідовності, як і дуже швидких змін. Щоб пояснити таку розбіжність у тривалості певних форм вислову, треба взяти під увагу загальні настанови даних суспільств, що знову є оцінкою вартостей. Так, у Китаї мистецтво було століттями безнастанним повторенням основних форм, розвинутих раніше, особливо за династії Танг, і жодні нові форми не були створені, що власне відповідає станові суспільних вартостей країни, які були незмінні, і тільки з їхньою еволюцією прийшла зміна форми.

Всі мистецькі форми примітивних суспільств мають тенденцію бути тривалішими від тих, які творилися за останні п'ять століть, бо культури, які викликали їх появу, не розвивалися з такою інтенсивністю, як сучасна. Тому й інтенсивність зміни форм можна бачити як суцільне відображення поступу вартостей чи тільки їхніх змін у даному суспільстві. Стабільне суспільство має тенденцію затримувати прийнятий мистецький вислів чи форму тривалий час, а динамічне — схильне до частих змін.

У сучасності еволюція форм є дійсно дуже швидкою, і розглядаючи її відзеркалення ідей, ствердимо брак тривалих вартостей. Ці недавні зміни форм є ще більше помітні, якщо взяти до уваги, що їхній розвиток супроводиться низкою різноманітностей, які представляють різні напрямки в мистецтві останнього століття. І саме в тому полягає складність сучасного суспільства з його здібністю асимілювати не тільки багатство технічних винаходів, але й кількість релігій та ідеологій. Воно є правдивим відповідником багатства стилів у мистецтві.

СИМВОЛИ

Тільки завдяки потенціальності символів (як втілення людської свідомості) передавати значення можливе взагалі продовження людського поступу. До повноцінного самовиявлення людини потрібне знання її спадщини, але також відчуття процесу, який довів до завершення її сучасних настанов. Під цим розуміється усвідомлення розвитку в загальному струмі західної культури. Теперішні твори ізольованих примітивних суспільств будуть неминуче поза нею, хібащо будуть включені в західні об'єкти мистецтва, як це сталося з африканськими масками в творчості Пікассо. Значення спадщини може бути усвідомлене, якщо трактувати символи, створені тією чи іншою культурою, не як об'єкти розваги, а як втілення певних вартостей. Обмежене сприймання мистецтва дуже часто спричинене шуканням екзотики, наприклад, виключно задля її чару, без будь-якої спроби знаходити відношення і значення експресивного потенціалу форм.

Символ мусить бути сприйнятий у кожній ситуації як форма чи ідея, яка конечно спонукає сприймача шукати чогось поза собою. Тільки людина надає символам їх значення, чи то йдеться про поняття природного світу, як, наприклад, змію, яку в багатьох суспільствах асоціюють з мудрістю, чи про символи, створені людиною, як, наприклад, мова. Символізм пластичного мистецтва, як і музики, має в собі можливість передавати відчуття, які мають здатність універсально передаватися — висловом самої форми. Значення, передане мистецьким твором, може бути універсальне, коли воно втілене у формі, або надбаним, коли воно сприймається тільки як висновок пізнання відомих уже елементів. Все реалістичне мистецтво повинне мати цей подвійний символізм, коли ж безпредметне мистецтво діє тільки на рівні вислову форм.

Важливо підкреслити, що безпосередній символізм є єдино можливим носієм концепційних і емоційних значень у мистецтві. Успіх, з яким дані ідеї чи почування зображені в мистецтві, залежний від ступеня попереднього ознайомлення глядача з об'єктами дійсності, зображеними в творі. Сприймання Розп'яття буде глибше у християнина, який, крім пізнання конаючої людини на хресті, усвідомлюватиме жертвовну смерть свого Спасителя. Викликання симпатії чи антипатії в глядача, що є конченістю всякого реалістичного мистецтва, міняється, як і емоційний потенціал різних суспільств. Так само сприймання творів інших культур, не відомих нам мітологій чи вірувань, тратить елемент причастності, який колись був дуже важливим для людей даної культури чи релігії.

Можливість існування образотворчого мистецтва із посередньою тематикою зовнішніх об'єктів або без неї вказує, що наявність тематики є фактором незалежним від експресії твору. Важливість репре-

зентативного сюжету в мистецтві незаперечна. Немає підстави однак симулювати, що насолода в його сприйманні естетична. Можливість емоційної інтенсивності об'єкта не визначає його мистецької вартості, навпаки, часто спричиняє відвернення уваги від дійсних мистецьких вартостей твору, саме мистецького вислову. Прикладом у малярстві можуть служити праці американського маляра Альберта Райдера, який найкращий у тих працях, у яких емоційність відштовхнена. У таких творах він багато безпосередніший і сильніший.

Найважливіше в мистецтві те, без чого не можна вважати його мистецтвом, — експресивний аспект форми. Експресивні мистецькі елементи обов'язково абстрактні. Найкращим прикладом чисто експресивних елементів, які існують незалежно від сюжету, є, звичайно, безпредметні твори. Змістом цих творів, між іншим, є певний фізичний стан, відчуття діючих сил. Багато сучасних прагматичних теорій мистецтва пробують ототожнювати елементи безпредметних творів з ставленням, яке вони збуджують у глядача. Тобто вартість творів встановлюється сприйманням глядача. Ця настанова не бере до уваги найважливішого: що мистецький твір є усталеним об'єктом, вартості якого втілені в процесі творення. Різниці в сприйманні глядачів не можуть змінити сталої експресивної сили твору.

Зображення певного відчуття в творі, себто даної експресії, є безпосереднім у сприйманні всякого мистецтва. Ясно, що дуже специфічний ритм форм можна відчуті в природі, однак, як згадано раніше, значення і цілі, притаманні природі, не відомі, тож не є символами самі в собі. Наприклад, рух дерев у вітрі збуджує певне відчуття в глядача, однак не передає нічого поза своїм рухом, хоч форми можуть вказувати на якусь послідовність ритміки. Ставлення до об'єктів як мистецьких творів стоїть поза іконологією, тобто поза розумінням значення даного сюжету. Воно є у відчутті мистецьких якостей, наприклад, переданих почувань сили чи легкості. Важливо підкреслити тут, що безпредметні елементи не можуть передати ні ідей життя, ні емоцій — таких, як страх, сексуальність чи ненависть, вони хіба можуть бути відчуті наслідком особистої проєкції глядача. Можна віддати страх у мистецтві, наприклад, тільки представленням страшного об'єкта або суб'єкта, який переживає страх, тобто користуючись предметним сюжетом. Життєві ситуації можуть бути зображені тільки при застосуванні органічних форм. Абстракція може передати лише якості фізичних, не людських станів, бо їй бракує елементів, потрібних для такого вислову. Такі атрибути, як складність, інтенсивність, контраст, легкість і т. д., єдино виправдані у відношенні до безпредметних мистецьких творів. Все інше — особисті проєкції глядача, продукт його вигадки.

Безпредметна символіка мистецтва представляє суть твору тільки через взаємопов'язання елементів у ньому. Хоч сюжет залишається сталим, як, наприклад, у морських краєвидах, але кількість зобра-

жень може бути безмежна. Кожна з можливих версій буде залежна від індивідуальності мистця, як також від суспільства, якому властиві дані настанови в світосприйманні. І вартість мистецтва полягає власне в особливості інтерпретацій, тобто в індивідуальнім творенні. Мистецьке значення залежне не від безпосереднього накладання на полотно краєвиду, а від його перетворення. Одна справа вибір відомої ситуації конфлікту, поля битви, наприклад, і точне змалювання її, а зовсім інша — передача напруженого стану силою абстрактних площин, які здаються в конфлікті. Вираз силами площин може бути структурою в реалістичних творах або може існувати незалежно — в абстрактних. Однак тільки тоді, коли експресія напруження досягнена формою, може бути мистецьке сприймання.

РІВНІ СПРИЙМАННЯ

Рівні можливих сприймань мистецького твору залежні від здібності глядача знаходити стосунок до дійсності, яку представляє мистецький твір. Один твір може бути сприйнятий на деяких рівнях, виключаючи інші, часто більш важливі. Три можливі рівні ставлення до мистецького твору, які розглядаються в цій статті, — це асоціативний, формальний і експресивний.

Асоціативний рівень сприймання, що має найширшу привабливість, пов'язаний з пізнанням конкретних предметів у творі, які є носіями означених вартостей дійсності. Задоволення виникає в глядача при пізнанні в мистецькому творі людської ситуації, з якою він зв'язаний і яка передає ідеї та збуджує знані йому емоції. Ця привабливість людського сюжету така велика в деяких мистецьких творах, що заважає більш мистецькому сприйманню.

Формальне ставлення до мистецького твору полягає і кінчається на аналізі структури твору. Таке ставлення може бути в розгляді елементів форми, як колір чи композиція, або в аналізі техніки творення. Це ставлення властиве науковій оцінці твору, а не мистецькому сприйманню. Напрямки, такі як кубізм, наприклад, придатні на те, щоб їх твори сприймати задля чисто формальних елементів, бо в них дуже істотна саме структура.

Третє можливе ставлення до мистецького твору міститься у значенні, яке він передає мистецькими засобами, себто формою. Це ніби безпосередній стосунок до понять, які втілені в бачених формах. У цьому виявляється експресія мистецького об'єкта, а не лише зображення змісту. Розрізнення між сюжетом і значенням можна бачити в тому, що під останнім обов'язково розуміються вартості, виявлені в процесі мистецької творчості. Сюжет натомість є просто обрана тема чи предмет, що можна схопити потиском гузика на фотографічній апараті. В підсумку належить ствердити, що мистецькі твори не диспонують однаковим потенціалом впливу на глядача, який вплив завжди залежить від сили мистецької експресії твору.

ЕМАНУІЛ РАЙС: ПРИСМЕРК ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

The playwright today must dig at the roots of the sickness of today as he feels it — the death of the old god and the failure of science and materialism to give any satisfying new one for the surviving primitive religions instinct to find a meaning for life in, and to comfort its fear of death with. It seems to me that anyone trying to do big work nowadays must have this big subject... or he is simply scribbling around the surface of things...

Eugene O'Neill

I

Наш час — критичний. Хоч би до якого середовища людина належала, хай би якому богові вірила, хоч і які можуть бути відмінні характери й темпераменти, усі погодяться на одне: так далі тривати не може. Не бракуватиме й поглядів на те, яким чином, пощо й в ім'я чого треба все змінити, але всі зійдуться в тому, що так далі тривати не може.

Наша доба особливо важка тим, що всі ідеали однаково зношені, скомпромітовані і люди вже ні в що й нікому не вірять; навіть (і далеко не в останню чергу) — самі собі.

До недавнього часу світ тримався на небагатьох визначених, непорушних аксіоматичних основах. Хай спірних і недосконалих. Але все на них справді трималося й не розпадалося. Тобто був наявний ґрунт, на якому росла пашня і дерева, будувалися доми, в яких жили люди.

Не завжди хліб родив у достатній кількості, і не надто щільні стіни деяких домів не захищали їх мешканців від зимової хуги і літньої спеки, але все таки земля родила хліб і на ній можна було побудувати житло.

Тепер мова йде не про шматок сухого хліба чи про благоденський дах над головою. Навіть масло багатьох уже не задовольє, їм подавай уже різні присмаки, а з ділянки даху від негоди справа перейшла на якість телевізорів чи пральних машин.

З цнотливого прикриття наготи тканина стала предметом мало не

мистецьких досліджень у відтінках смаку — сильною зброєю соціальної нерівності.

Уже немає неписьменних, і навіть прибиральниця слухає на пікепі не лише Моцарта, а й Бартока, і трапляється, що розуміє їх.

І все таки, не зважаючи на фортеці своїх хмаросягів та аеродромів, своїх газет і лябораторій, краваток і телевізорів, сучасна людина багато жалюгідніша, безпомічніша й нещасливіша від свого стриманого й невибагливого, але здорового, цільного й одуховленого предка, який сам зводив собі хату з дерева і, за малими винятками, не хворів до глибокої старости завдяки усталеній звичці — тримати «голову в холоді, шлунок у голоді, а ноги в теплі».

У цій невибагливості й крилася його сила.

Не згадуючи вже про те, що пишнота згаданого комфорту, хоч він теоретично приступний для всіх, насправді лишає більшість людства в нужді, пригнобленні й хворобах, жажливіших і дошкульніших, ніж будь-коли за всю історію людства, хоча б уже з причин заміни попередніх здорових життєвих умов штучними й згубними.

Навіть ті, кому горезвісні «блага цивілізації» і справді приступні, нидіють під дамокловим мечем ядерної війни і не менше жажливої, хоч і менше ефектної загрози загального зрівняльно-знеособленого пекла, в якому людина з особистости перетворюється на число, для якого тим гірше, коли воно «ні в які рамочки не лізе», висловлюючись словами сучасного радянського поета.

2

Деякі люди намагаються пояснювати виникнення у людини релігійного почуття її беззахисністю перед космосом. Примітивний дикун, мовляв, пояснюють нам послужливі підручники, безсилий проти удару блискавки, яка спалює його хижу й убиває родину, приписував її невідомій силі, яку він іменував «божеством». А от у нас, цивілізованих, завдяки відкритій фізиками електриці, є громозводи, і ми можемо під час грози, спокійно сидячи в комфортабельних фотелях, милуватися телевізією, наче нічого й нема, покурювати цигарку і соломинкою посмокувати коктейль.

Звідси — один лише крок до ототожнення (звичайно тільки уявного, щоб не дратувати задарма гусей) ідола блискавки примітивного дикуну з Буддою й Христом, з Біблією й аскезою.

І все таки всі ті страшні космічні проблеми, перед якими стояв безпомічний перед Божим вогнем блискавки первісний дикун, повною лишаються в силі й для нас — і смерть, і доля, і щастя, й горе, і наше безсилля розкрити навіть бруньку на дереві весною перед тим,

як прийде вказана їй Богом година, коли вона розів'ється вкритою листям гілкою.

Ще й гірше: з'явилися і безнастанно з'являються далі нові й нові потворні сили, невідомі нашим предкам, які не лише щохвилини загрожують нам нечуваними муками й смертю, вони й ще більш незалежні від нашої волі, ніж блискавка, проти якої все таки врешті-решт вдалося встановити громозвід: історичний процес, державна машина і звичайна машина, що перетворюють людину в жалюгідний додаток до машини, який легко замінити іншим, як привіску на золотому ланцюжку від камізелькового годинника на череві капіталіста.

От хоча б війна, політика, які головним чином і використовують для того, щоб переконати нас у недосконалості «старого» світу.

Колись за малими винятками кожна людина, коли того хотіла, мала можливість не втручатися в політику, і тоді ті, що боролися між собою, її не чіпали. Не був звичай у армій (хоч і бували прикрі винятки) і засуджувався морально грабунок мирного населення під час війни.

Французька революція вперше в історії людства завела загальну примусову і фактично не оплачувану військову повинність. До неї солдатів наймали за гроші, за вільним наймом і згодою. Хотіла людина йти в солдати за визначену грошеву винагороду, — йшла, не хотіла — не йшла.

Російська ж революція додала до військової повинності ще й поняття «озброєної нації». Тут уже не шкодують ні старого, ні малого, а жінок, під приводом «рівноправности», теж змушують носити зброю, з усіма небезпеками й труднощами, пов'язаними з походами.

От як революції турбуються за щастя людства!

Крім того, у нашу добу рядова людина позбавлена можливості жити поза політикою. У рідких випадках, коли це вдається, потрібна виключна вправність і винахідливість. А поняття мирного населення просто вийшло з ужитку, як жіночі капелюшки з струсевими перами.

Тепер воєнні й політичні небезпеки загрожують кожному, за винятком соціально наймогутніших осіб. Сартрові або Расселові не загрожує ніяка революція й ніяка реакція, хіба що їм довелося б відмовитися від примхливих дивацтв. Але чим людина слабша й невинніша, тим з більшою люттю саме на неї навалюють важкі небезпеки «революційної» доби.

Покищо цивілізація не лише не зменшила нашої залежності від долі, але до небувалого, до нечуваного ступеня її збільшила. Ще й більше, на наших очах вона набирає форм і розмірів другої, додаткової, ще страшнішої й неможливішої, ніж перша, долі, страх перед якою змусів наших предків замислитися про Бога.

А Бога ж тепер уже нема.

3

У дійсності в наш час людством керують не горезвісні «капіталісти», навіть і не ніби підлеглі їм міністри «та інші генерали», і такий же горезвісний «пролетаріят». Людською долею керує інтелігенція. І фактично, і морально. А коли так, то вона відповідальна і за те, що є в світі доброго, але також і за зло в світі, що безнастанно наростає.

Не легко дісталася інтелігенції ця її теперішня керівна роля.

За середньовіччя, тобто в добу, коли суспільство Заходу досягнуло свого найспецифічнішого вияву, який найбільше відповідав його можливостям і прагненням, писці і книжники, головне монашого чину, виконували тільки допоміжну, технічну роль, мали лише дорадчий голос. Останнє слово належало не їм.

У добу відродження інтелігенція розкололася на світську й духовну, яка суперечність швидко перетворилася на одверту ворожнечу. При цьому світська інтелігенція почала нарікати на свою долю.

На її думку, аристократія, тобто кляса, що вирішує, користується не заслуженою владою й привілеями, бож у переважній більшості випадків соціальний добір в аристократичному суспільстві відбувається не на основі особистих якостей і заслуг, а за походженням. А тим часом у достойного батька може бути недостойний син, і навпаки. А ще менше предок може відповідати за своїх далеких нащадків. Аристократія ж найбільше цінує найстаріші роди. Такий критерій неминуче приводить до сваволі й випадковості добору, що негативно відбивається на якості й дійовості керівної еліти. Віками добиралися конкретні приклади такої невідповідності, при чому на кожному кроці винятки подавано за правило.

Інтелігенція вимагала, щоб вирішальний голос у поважних справах належав їй. Попри дійсно часто властиву їй за освітою компетентність, вона почала претендувати й на майже монополію моральних якостей, якими вона не була наділена більше від інших кляс населення.

За французької революції й на інших етапах повалення аристократії інтелігенція відіграла величезну роль, яку трудно оцінити. Але вирішальний голос і привабливі привілеї знову вислизнули їй з рук.

Поперше, тому, що, не зважаючи на нарікання інтелігенції, аристократія все таки довела на ділі свою дійовість, а іноді й незаступність, саме завдяки спадковому збереженню й передачі якостей, потрібних для суспільного добробуту й державного розвитку.

Подруге й головне, тому, що сила перейшла від походження до маєтності, від землеволодіння до грошей. Добір почав відбуватися знову таки не за заслугами, а за засобами, незалежно від того, якими шляхами вони опинилися в посідання їхнього власника: нажиті чесною

працею чи сумнівними шляхами, або навіть наслідком випадку (гра на біржі) чи автоматичного успадкування, як спадково передаються шляхетські титули.

І тут інтелігенція почала обурюватися ще гостріше, ніж колись. У своїй люті їй навіть траплялося ліпше визнавати ненависну аристократію, а на голову грошовитого Макара, якого обвинувачувано у всіх смертних гріхах «міщанства», нищоти, захланности, полетіли всі шишки, яких можна було в природі роздобути.

Траплялося це, не зважаючи на те, що на той час (19 вік) соціальне значення інтелігенції також дуже зміцніло. У її руках опинилися не лише такі важливі важелі суспільного організму, як вільні професії, у руках яких опинилася охорона здоров'я, право і виробнича техніка, а й університети, що, у зв'язку з розвитком науки, дало інтелігенції таку силу, що деякі теоретики почали ототожнювати її з буржуазією, розглядати її як складову частину останньої.

А насправді інтелігенція ставилася до буржуазії з ледве прихованою відразою. Це ж вона й створила марксизм та інші революційні течії, вона, у формі богеми, десятиліттями зухвало глузувала з буржуазії, вона зробила буржуазію об'єктом глузувань і ненависти, а саме слово «буржуй» — лайливим, одним з найобразливіших слів, які сьогодні існують. Людина легше пробачить вам, коли ви назвете її дурнем, невігласом чи навіть падлюкою, ніж коли ви публічно обвинуватите її в буржуазності.

Соціалісти (теж інтелігенти) обвинувачували буржуазію не лише в захланності, але й у жорстокості, у яких хочете злочинах. Інші інтелігенти ганили її некультурність, вульгарність, самолюбство, обмеженість, нахил розглядати всі складові питання з погляду економічної чи навіть лише з торговельної користі й некористи.

У цьому останньому соціалісти самі мають значно більше вини, ніж багато буржуїв, тим більше, що вони не мають навіть виправдання в професійній деформації, на яку в кінцевому рахунку могла б не без підстав посилатися буржуазія. Вони безкорисно-патетичні, принципові речники прибутку, перетвореного ними в самодостатню метафізичну категорію.

У критиці, якої за останні двісті років не перестає зазнавати буржуазія, є правда й неправда. Звичайно, всі названі гріхи трапляються в середовищі буржуазії, як і в кожному іншому людському суспільстві, хоч можна визнати, що, наприклад, жадоба наживи чи вульгарність властиві їй більше, ніж іншим, а жорстокість — менше.

Але все це дійсне лише в окремих випадках, хай і багаточисельних, які можна піднести до категорії без великого насильства над реальністю. Потрібно однак підкреслити апріорну одіозність обвинувачення в якихось гріхах якоїсь соціальної групи в цілому. У цьому найогидніша риса детермінізму. Насправді кожна людина відповідає тільки сама за себе, бо кожен може боротися проти своїх вад і розвивати

свої позитивні якості; у кожного свій окремий духовий шлях, і кожен повинен відповідати за свої дії перед Богом.

Тому особливо в нашу добу, коли непристойна лайка на адресу буржуазії (єдина категорія людей, непристойна лайка на адресу якої дозволена й визнається майже всіма, навіть вважається ознакою доброго тону) набрала грандіозних розмірів, здається мені, що чесність і правда вимагають неупередженого і справедливого підходу до питання.

Така постава не легка і вимагає не абиякої мужности, бо доводиться ставити на карту свою популярність. Але це тим більше потрібне: поруч з найрізноманітнішими хибами, окремими й загальними, на яких не варто зупинятися, бо нам уже й так забили ними баки, у чисельного людського прошарку, іменованого буржуазією, природно є також і позитивні риси.

Не кажучи вже про те, що й у середовищі буржуазії, як зрештою й у кожному іншому, траплялися чисті праведники, наприклад, знамениті п'ятеро громадян Кале, що взяли на себе принизливу смерть заради порятунку своїх співгромадян, не зважаючи на класові чи інші відмінності. Були ж і серед комуністів Єнукідзе, Крупська, Юліус Фучік, що витримав нелюдські тортури, --- такі ж Єнукідзе й Фучіки безсумнівно були й серед буржуазії, хоч вони напевно в обох випадках — рідкі винятки.

Але попри малочисельних, як завжди і всюди, праведників, буржуазія мала (про неї в цілому правильніше вже говорити в минулому, якщо не утотожнювати з нею все, що «радикальній» інтелігенції не подобається) й свою соціальну етику, тепер зневажливо іменовану «комерційною чесністю».

Насмілимося запевняти, що ця чесність була чесностю і коштувала своїм носіям великих матеріальних жертв (якось не видно, щоб на них легко йшла інтелігенція, яка звичайно ревно оберігає свої «особисті», «приватні» прибутки), аж до банкрутства, яке для буржуазії тим трагічніше, що честь і добре ім'я гинули разом з майном.

І це не порожні слова, а факти: люди справді йшли на втрату майна, тобто на соціальне небуття, радше, ніж відмовлятися від сплати боргу, закладаного на чесному слові, без запису і навіть без свідків.

На цій «комерційній» чесності, а зовсім не на «привласненні додаткової вартости» зріс нечуваний в історії людства матеріальний добробут останніх десятиліть перед 1914 роком.

А що й серед буржуазії траплялися безпринципні ділки, що прямували до збагачення всякими шляхами, не треба забувати двох речей:

1) Не зважаючи на всі запевнення інтелігентської пропаганди, такі ділки були не правилом, а винятком, скоріше рідким, до якого переважна більшість буржуазії, що прагнула до «порядности» і дійсно часто її досягала, ставилася з презирливою ворожістю.

2) Що ж стосується самої інтелігенції, то не думаю, щоб у нашу добу вона могла похвалитися своєю принциповістю. Поведінка переважної більшості її провідних кіл за останні 30-40 літ волає до неба про такий цинізм і безпринципне шкурництво, що ліпше б мовчати.

Нарешті, дуже часто і в багатьох випадках дійсно забагатіла буржуазія зовсім добровільно, без жодного тиску з будь-якого боку давала такі великі вклади до загального добробуту, що, не скрививши душею, не можна про них мовчати.

Пригадаймо лише загальновідомі імена Корнеджі, Рябушинського, Бляйхредера і багатьох інших, що були достеменними благодійниками людства. Не винен Нобель у тому, що з його фундацією трапляються такі, як тепер, неподобства.

Звичайно, я чудово розумію, що засобами філантропії не можна розв'язати ні соціальне питання, ні тим більше трагедію людської долі й страждання в цілому. Але мовчати чи іронізувати (як тепер робиться в деяких колах) з приводу зробленого багатьма капіталістами зусилля посилено допомогти людям... просто негарно й негідно. Ці факти загальновідомі. Тим часом як відповідальність капіталізму за війну 1914-18 років, на якій майже в першу чергу базується вся антибуржуазна пропаганда, треба ще довести. Нарешті, хіба сам Ленін не брав грошей у «капіталіста» Сави Морозова?

4

Звичайно, й інтелігенція мала й має свої заслуги й свої якості. Інакше вона не змогла б висунутися на ту керівну роль, яку вона відіграє в сучасному суспільстві. Розумові й творчі заслуги лишаються заслугами, навіть коли їх носії в ділянці моральних якостей і не бувають досконалими. Іменами Баха, Канта, Гете, Бодлера, Ван-Гога, Люї Пастера чи Макса Плянка справедливо пишається все людство, а вони ж були інтелігенти.

Інтелігентами були й автори збірника «Вехи» (П. Струве, Бердяєв, Булгаков, Франк, Ізгоев і Гершензон) — першої серйозної пропаганди проти переможного марксизму. Вони не встигли запобігти подіям 1914 й 1917 років. Але й досі сила їх ідей така, що комуністи шаленіють з одної лише згадки про них. Тому майбутнє належить ідеям, висловленим у «Вехах». З бігом часу вони не лише не втратили свого значення, а, навпаки, сьогодні ще більш актуальні, ніж будь-коли.

Не можна забувати серед борців за свободу людства й імен таких людей, як Г. Федотов, Рудольф Штайнер, Хосе Ортега і Гассет, так відмінних один від одного, але пов'язаних спільною, принциповою, неухильною вірністю ідеї свободи.

І в інтелігенції є своя етика. У дуже багатьох, особливо рядових інтелігентів, сумлінна турбота про нужди й приниження простого люду — не мітингова фраза, а життєва реальність. Широкі обрії, що їх відкриває культура, звичайно дозволяють багатьом інтелігентам щиро позбутися клясових, національних та інших перегородок і підходити до кожної людини з однаково справедливою прихильністю.

Багато інтелігентів і справді домагалися панівного становища в суспільстві безкорисно, не для себе, а для блага ближнього, будучи переконані в своїй правоті й компетентності.

Зрештою, інтелігенти й ми самі, я й ви, дорогі мої читачі. А коли так, то ми мимоволі поділяємо не тільки всі позитивні якості інтелігенції, а й її хиби й гріхи. І завдяки вже цьому самому ми маємо можливість, а, може, й обов'язок сказати людям про інтелігенцію правду. Тобто й правду про себе самих.

Щоб інтелігенцію судити, треба її зрозуміти. Інакше наш суд буде той самий, який ми заперечуємо, — детерміністичний суд марксистів за класовою приналежністю або расистів — за походженням людини, неминуче тоталітарний у своїй нелюдськості, так би мовити, наперед, на основі «об'єктивних даних».

Щоб зрозуміти інтелігента, треба знати, що центр ваги його існування міститься за межами його істоти, в тій частині зовнішнього світу, до якої належить справа його життя. Сам себе він розглядає тільки як засіб для досягнення мети, якою є, залежно від випадку, та чи та наука, мистецтво, проблема чи предмет.

Як і кожна інша людина, інтелігент черпає сили й ідеї для своєї творчості з свого внутрішнього життя. Але він відрізняється від містика й від аскета тим, що предмет прикладання його творчості завжди міститься поза ним. «Я» інтелігента ніколи не буває його метою, ні в егоїстичному, ні в аскетичному пляні. Він схильний ним нехтувати, не заради перемоги над собою, а заради досягнення мети зовні. У цьому відношенні він ближчий, наприклад, до військового чи до ділка, ніж до самотника.

Говорю я, звичайно, про справжнього інтелігента з ласки Божої, а не про дипломованого кар'єриста, навіть коли цей останній стане ректором університету чи лавреатом нобелівської премії.

Коли так, коли і поскільки його творчість, шукання чи праця для нього все, то природно, що всі життєві турботи робляться для нього лише прикрою дрібницею, тягарем, який заважає йому повнотою присвятити себе єдиному важливому — писанню поезій, вивченню мікроорганізмів, розшифруванню відтінків електро-магнетного поля чи написові на етрусських гробницях, якщо не розкопам у палеолітичному Китаї чи ще чомусь іншому в цьому роді.

Тому справжній інтелігент звичайно мало або й зовсім не пристосований до буденного життя. Наслідком чого він буде прагнути до лег-

кого образу життя, спокійного, без зайвих зусиль, щоб не ухилятися від своєї справжньої мети.

Інтелігент звичайно легко відмовляється від марної слави й земних благ, що становлять мету життя інших, «звичайних» людей, особливо на Заході: гарний одяг, товариство молодих привабливих жінок, комфортабельне житло, смачна їжа й тонкі вина, пошана, всілякі зручності й переваги та ін.

Він відмовиться від усього, аби лише йому «дали спокій», тобто дали можливість безперешкодно віддаватися своїй справі.

Звичайно, й інтелігентові властиві слабості, часом навіть дуже настирливі, але він лишається інтелігентом лише тією мірою, якою його пристрасть до свого завдання виявляється сильнішою, ніж інші звичайні життєві спокуси.

Наприклад, якби заради коханої жінки якийсь композитор, ботанік чи археолог відмовився від свого покликання, щоб заходитися, наприклад, продавати автомобілі чи відкрити нотаріальне бюро, тому що це «вигідніше», то цим самим він перестав би бути інтелігентом у справжньому розумінні цього слова.

І це зовсім не аскеза. Інтелігент — це людина, найчастіше слаба й недосконала, до того ж така, що боїться зусилля, потрібного для самовдосконалення, а тому вона й заперечує його можливості під приводом різних детерміністичних та інших матеріялістичних теорій, а то й просто з непорозуміння. У нього пристрасть до своєї науки чи мистецтва сильніша від інших пристрастей і спокус, наприклад, до жінок чи вина.

Суспільство повинне цю пристрасть використати, даючи одержимому нею інтелігентові найліпші умови матеріяльного забезпечення й незалежності, але ніяк не підпадати під її владу.

Цими його властивостями пояснюється й політична орієнтація інтелігента. Найстрашніше для нього — це позбавлення його улюбленого діла, перспектива бути вигнаним з своєї лябораторії, бібліотеки, майстерні або робочого кабінету. Тому інтелігент шукає стабільности і буває готовий купити її за всяку ціну.

Хоч інтелігенти дуже й дуже приклали рук до створення соціалізму, починаючи з жовтня 1917 року, доти невинна іграшка чи просто мітингова фраза переросла ліниві мрії про «загальну рівність» і стала загрозливою реальністю, з якою не могла не рахуватися.

Інтелігент знає, що за теперішніми демократичними законами його не можна «зняти», хоч і що б він говорив чи робив проти існуючої влади. З цього боку йому нема чого боятися. Але він знає також і те, що на випадок революційного перевороту нова марксистська влада з ним панькатися не буде, і коли він їй не догодить (а догодити їй

не легко), то йому доведеться, замість египтології, працювати в бухгалтерії, як не рубати ліс за полярним колом.

Звичайно, він буде знаходити й вигадувати для себе й для інших тисячі хитрих вигадок, теоретичних вияснень і самовиправдань. Для цього він урухомить все, що хоче, від египтології й мікрофізики до контрапункта й філософії історії. Він зможе навіть так далеко піти в цьому напрямі, щоб остаточно переконати інших, а іноді й самого себе, що діє він цілковито безкорисно на благо «робітничої класи», але факт лишається фактом — якби не ганебна неспроможність демократичної влади у виконанні свого обов'язку, тобто в боротьбі на захист свободи, то частина інтелігентів, що сприяють революції й підрубують гілляку, на якій самі сидять, скоротилася б у багато разів.

І от у цьому — непрощений смертельний гріх інтелігенції. Хоч і як дороге уміння кращих її представників бути тільки біологічним придатком до тієї чи тієї складної й важливої ділянки людської діяльності чи творчості, — інтелігенція турбується тільки за свій власний добробут.

З цього погляду її груповий егоїзм сягає далеко далі, ніж егоїзм критикованих нею аристократії й буржуазії: багато аристократів ризикували й жертвували собою на полі битви, а серед буржуазії були такі люди, як Роберт Овен, що підривав своєю діяльністю основи економічного достатку буржуазії, або Сава Морозов, що давав гроші Ленінові.

У цьому суцільному шкурництві інтелігенції і криється корінь її кінцевої неспроможности, не зважаючи на наявність поодиноких безкорисних і відданих чоловіколюбців і на неоцініми послуги, які вона робить людству на різних соціальних ділянках.

Можна визнати егоїзм інтелігенції шляхетним, бо ж суттю його залишається віддача себе любимій справі, але від цього він не перестає бути егоїзмом, що в поточному житті для оточення часто важкий і навіть жорстокий.

Ця ж сама віддача себе, що часом дає такі прекрасні плоди в різних ділянках творчості й знання, часто робить інтелігентів далекими від життя, «не від світу цього», до дитинности наївними й до анекдотичности неуважними, а тому й безвідповідальними. А тим часом керівництво долею суспільства, тобто щастям і життям мільйонів людей, вимагає якраз протилежних якостей: загостреного чуття реальности, межової свідомости своєї відповідальности, глибокого і всебічного знання життя. Інакше лишається пекло, вимощене добрими намірами, химерами й абстракціями, на яких занадто практичні комуністи будують свою необмежену владу.

Тим не менше сумнівно, чи можна повнотою звести зв'язок інтелігенції з світською наукою й революцією до такого утилітарного знаменника. Хоч було б помилкою й не оцінювати належно великий, дуже часто вирішальний вплив його на орієнтацію більшості інтелігенції.

Сумнів виникає і в зв'язку з тим, що участь, а часом навіть вирішальна роль інтелігенції в революції почалася задовго перед тим, як остання стала реальною загрозою чи принадою перспективою.

Наприклад, енциклопедисти 18 віку не могли ще знати, що станеться з їх ученням, ні в позитивному, ні в негативному значенні. А революційна діяльність інтелігенції в Росії 19 віку була пов'язана навіть з деяким ризиком, хай і незначним у порівнянні з тим, що вона сама і випликані нею комуністи почали виробляти з своїми противниками, коли дорвалися до виміряної влади.

Звичайно, поведінка більшості інтелігенції при фашизмі, коли могло здаватися, що позиції революції захитані і що колесо історії закрутилося в бік, Марксом зовсім не передбачений, вказує на крайню її м'якотілість, безпринципність і цинічний опортунізм. У вирішальні роки перед другою світовою війною більшість інтелігенції або висловлювала симпатії різним формам парафашистських організацій, або, в ліпшому випадкові, задовольнялася мовчанкою й обережними двозначностями.

Так само й під теперішню пору мало хто з інтелігентів має сміливість одверто оголосити себе комуністом і тим самим взяти на себе пов'язану з цим підозріливість (як відомо, члени партії зобов'язані про все повідомляти своє начальство), а також і обвинувачення, що має в інтелігентських і снобістських колах вагу, у бракові витонченості й спрощеності мислення.

Тому більшість воліє перебування у всяких неутралістських організаціях, зв'язок яких з комунізмом завжди можна заперечити. Тим більше, що таку поведінку керівні кола партії зараховують їм як заслугу, а одночасно вона дає можливість без потрясень змінити орієнтацію, коли виявляється, що ставка була помилковою.

Нарешті, є багато інтелігентів, творча діяльність яких ніяк не сполучна з науковим раціоналізмом і навіть ворожа йому. Навіть Віктор Гюго, мабуть, по-справжньому вірив у Бога, а паризька антропологічна школа, не зважаючи на обережне, але вперте загравання, наприклад, Лейрса або Леві-Стросса з марксизмом, в кінцевому рахунку базується на вченні Рене Генона, без якого саме її існування було б не мислиме.

Тим не менше, не зважаючи на всі ці застереження, ясно, що для більшості інтелігенції справа революції — її власна, кровна справа. Пролетаріят тут тільки пристойне застереження. Інтелігенція робить

революцію в першу чергу для себе самої і коли досягає мети, тоді при владі опиняються її представники у великій кількості. Слова, що їх сказав Ленін Горькому про Архімедів, яким усі хоч-не-хоч мусять підкоритися, — дуже знаменні.

А основна стихія революції — матеріалізм, тобто боротьба проти релігійного світосприймання і, в межах можливості, проти божеського світового порядку.

Хоч звичайно творчо найвизначніші інтелігенти, від Канта й Гете до Штайнера й Етса, розуміють, що нічого великого без Бога не може бути, і тому відтворили божество у всіх виявах своєї діяльності, для рядового інтелігента Бог — лише надокучливий конкурент, що плується під ногами.

По суті інтелігенція заклопотана побудовою світу за власним її розумінням, виправленням його недосконалостей. Тому перший акт такої перебудови пізнавальний. Сама поява світської інтелігенції в добу відродження пов'язана з сумнівом і запереченням, з небажанням прийняти світ таким, як він є.

Основний патос інтелігенції від самої її появи — це пристосувати світ до людини, знову оголошеної сократичною мірою всіх речей, хоч і без невичерпно глибокого змісту, вкладеного Сократом в поняття «людина». В добу відродження мірою всіх речей стала людина як така, кожна, навіть як вона в розумовому й моральному відношеннях перебуває в зародковому стані.

Зміст природознавства — в знаходженні тієї прихованої пружини, натиском на яку можна домогтися від неї бажаних людиною наслідків. Перший акт інтелігентської дії, що відбувся десь коло 1500 року, стосувався підкорення людині мертвої природи. Другий акт, який можна приблизно покласти на 1900 рік, був розрахований на підкорення людині історичного процесу.

Якщо про ступінь удачі виконання першого акту, не зважаючи на скоро півтисячолітні зусилля, можна все ще сперечатися (вдалося здобути відносно небагато, в тому числі й головним чином те, про що на початку шляху не думалося), то для опанування завдання другого акту потрібен елемент, геть зовсім заперечуваний інтелігентською цивілізацією (опанування людською особистістю).

Для уговтання цієї прикрої, не передбаченої Марксом дрібниці досі інтелігенція і надхненні нею революціонери вигадали тільки один засіб: заперечувати особистість, зводити її нанівець всілякими філософськими й науковими хитруваннями, а якби вона все таки пручалася, — арештовувати, саджати в концентраційні табори, пускати «в розсход».

Так російська інтелігенція й робить, при майже одноголосному схваленні західної інтелігенції. Але Ленін казав, що факти — річ уперта. Комуністичній революції за майже 50 років її необмеженого панування, при дуже пильній підтримці світової інтелігенції, так досі

й не вдалося звести нанівець цей, хоч і незручний, але дуже упертий факт — людську особистість.

Для оволодіння ж історичним процесом є конечним оволодіти людською особистістю. Про це красномовно твердить вся історична практика останнього півстоліття.

Те, чого інтелігенція до цього часу не зрозуміла і, за винятком дуже поодиноких своїх представників типу Гете чи Еста, певно скоро й не зрозуміє, — це те, що тільки особистість сама, вільним рішенням своєї волі, може опанувати сама себе. А всі спроби опанувати особистість ззовні засуджені на невдачу, навіть коли вони робляться за найостаннішими даними точних наук. Здобувається тільки уярмлення, приниження, спотворення особистості, якщо не прихована жадоба помсти за свої несправедливо потоптані можливості, яка в якийсь час може вибухнути для революції далеко не бажаним способом.

Ззовні, насильством можна змусити особистість мовчати, змусити її відмовитися від прояву себе у зовнішньому світі. Але ніяке насильство, ніякі «наукові» виверти не спроможні пробитися у святая святих внутрішнього життя душі й думки людини, від яких в кінцевому рахунку залежить усе.

Психіатри говорили мені, що пентотал та й інші засоби, щоб силоміць вирвати людське зізнання, безсилі, коли людина твердо вирішила не зрадити свою таємницю. Пентотал може вплинути лише на гальмівні елементи нервової системи, послабити самоконтроль. Але людина може завжди зусиллям волі звести нанівець дію будь-яких доз пентоталу, смертельного у великих кількостях.

Так що історичний процес людина опановує лише тоді, коли вона опановує сама себе, свою душу, свій внутрішній світ. З цього погляду дія марксизму була й лишається чисто негативною, вона віддаляє від мети, а не наближає до неї. Тим часом, коли людина сама опановує своє я, — мертва природа теж їй підпорядкується. У всьому цьому для науки нема нічого образливого. Її сила й слава в зусиллях усіх тих учених, які працювали й працюють не для кар'єри і не для того, щоб довести правду марксизму, а з щирим бажанням допомогти людям, без різниці клясової й партійної приналежності.

За словами спеціалістів з різних галузей наук, вирішальний вклад вносили саме ті люди, а інші відзначаються головним чином удосконаленням засобів руйнування, пентоталу, електрошоку й подібних інших гідот.

Цим прагненням замінити Бога, зробити його зайвим, стати на його місце, чого й хоче інтелігенція, пояснюється й її матеріалізм.

Взагалі матеріалізм має два корені: екзистенціальний і теоретичний. Екзистенціальний матеріалізм властивий далеко не самій лише інтелігенції. Якраз він і споріднює її з гіршими елементами буржуазії. Ним грішний кожен з нас, коли ми прагнемо будь-якого житейського блага, замість духового досягнення. Коли увечорі на зборах мені хочеться спати і я неухважно слухаю промовця, — це екзистенціальний

матеріялізм. Коли я приховую від продавця, що товар мені дуже сподобався, щоб його дешевше купити, — це теж екзистенціяльний матеріялізм.

Інтелігент, який удає, ніби не знає, що за залізною завісою панує гноблення, нужда й насильство, і це заради того, щоб дістати запрошення до радянської амбасаді на ікру чи заради похвальної статті в неутралістській газеті, виявляє екзистенціяльний матеріялізм так самісінько, як той монах, що кокетує з гарненькою жінкою, чи робітник, що забагато випив у шинку.

Екзистенціяльний матеріялізм виявляється кожного разу, коли людина відмовляється опанувати спокусу чи не має сили подолати її.

Але серед інтелігенції дуже поширений також теоретичний матеріялізм, який створює сприятливий ґрунт для екзистенціяльного. Кожен матеріялізм — це передусім недоумство. Можна бути теоретичним матеріялістом і чесною людиною, хоч тут уже криється внутрішня суперечність: який логічний сенс має чесність чи будь-яка інша чеснота з погляду матеріялізму? Тільки один: езуїтський обман інакше думаючих для приваблення їх у пастку революції. Але в цьому жоден теоретичний матеріяліст не признається, бо таким чином він виявив би свою підставу нечесності і лише показний характер усіх своїх чеснот.

Мені заперечать, що трудно обвинувачувати в недоумстві саме ту клясу, справою якої й основним завданням є якраз думка, розумова праця, з якої все таки вийшли Кант, Штайнер, Бердяєв чи Генон.

Але при цьому забувають, що думка більшості інтелігентів спрямована не на загальні питання і не на життя в цілому, а на чисто спеціальні, часто дуже вузькі завдання. Інтелігенція — кляса більше від усіх інших позначена спеціалізацією. Інтелігент однобокий з самої своєї суті. Без цієї однобокості від нього лишається тільки обиватель. Але в своїй вузькій спеціальності він часом творить чудеса. Музика Кальзаса або кібернетика Вінера поглинають всю їх істоту, всі їх ресурси, наявності й резерви без решти. Для життя, навіть особистого, у них часто не лишається майже нічого.

Тому й не дивно, коли в усіх ділянках діяльності й думки, за винятком тієї, якою він захоплюється пристрасно й винятково, інтелігент звичайно виявляється безпомічним і поверховим дилетантом.

Не будши спеціалістом, не знаю, чого варта теорія релятивності Айнштайна з погляду точних наук. Думки знавців тут розходяться. Я особисто готовий припустити, що вартість її навіть дуже велика. Але навіть коли б це й так, безглуздо було б, як це робили багато сучасних йому журналістів, питати його думку про розвід чи буддизм. При чому на ці й подібні питання він оповідав явні нісенітниці, і треба було цілковитого засліплення сучасного обивателя авреолою науки, щоб ці нісенітниці не впадали в око кожному.

Матеріалізм — перша стадія незрілої думки, яка ще не доросла до мислення як такого, як белькотання немовляти передусе нормальній мові. Можливо, з нього вийде новий Ціцерон або воно лишиться заїкою, бо це ще не мова дорослої людини.

Так само, як хаос ще не космос, а варварство не культура, так і матеріалізм — ще не думка. Але він явище законне й нормальне для обивателя, який не вміє, не бажає й не зобов'язаний мислити. Тому обиватель звичайно задовольється матеріалізмом, який він іменує «здоровим глуздом». Але на те ж він і обиватель. Від інтелігента ми маємо право вимагати більше. А насправді, за винятком невеликої кількості дійсно видатних людей, думка інтелігента за межами його вузької спеціальності чи мистецтва набагато бідніша, примітивніша й беспорядніша від думки звичайного обивателя, за «здоровим глуздом» якого все таки криється якийсь емпіричний життєвий досвід, якого інтелігент у більшості випадків не має.

Навіть кількість професійних філософів, обов'язком яких є вміння розрізняти — що до чого, за останній час зменшилася, в наслідок морального виродження, для якого інтелігенція, як виявилось, становить дуже сприятливий ґрунт. Від філософії на Заході лишилося саме ім'я. Ті ж, що далі посідають катедри фолософії в університетах, у найліпшому випадкові виявляються здібними зрозуміло тлумачити чужі думки — вчення великих, справжніх філософів недавнього минулого — від Канта до Гуссерля, Бердяєва і Благі. У переважній же більшості випадків теперішні професори філософії навперейми оголошують себе марксистами, часто навіть не тямлячи доладу, що таке марксизм.

От чому в середовищі інтелігенції марксизм завжди такий сильний. Тому вона так легко подається на всякі ілюзії, химери й просто обман — підступ апаратників. Тому й царство її виявляється таким ненадійним і навіть катастрофічним — багато гірше від царства середньовіччя, аристократії й буржуазії.

Зрештою, царює насправді не сама інтелігенція, а підозрілі революційні апаратники, які користуються нею, як ширмою. Так що інтелігенти виявилися не тільки теоретично й морально, а й практично ненадійними.

Немає сумніву, що переважна більшість сучасної інтелігенції усвідомлює в глибині душі, що вона служить поганій справі. Про це часом доводиться чути навіть визнання в вузькому колі: я, мовляв, усе це знаю не гірше від вас, і більшовики насправді мерзотники, але, ради Бога, не говоріть цього нікому, бо вони мене заклюють.

Дійсно, інакше не бачити їм хвалебних статей на їх адресу в неутралістській пресі! В цьому середовищі панує страх і розгубленість перед революційною небезпекою. Інтелігенти не лише знають, що більшовики справді мерзотники, але вони знають також і те, що хоч як вони підлабузнюються, — коли комуністи захоплять владу, буде кінець їх необмеженим привілеям, їх незаступності й владі, що партія

буде безцеремонно відривати немало часу від їх праці за покликанням для всляких своїх ритуальних зборів, політграмоти й іншого, не зважаючи ні на що, крім своїх чисто партійних міркувань й інтересів. Їм відоме, що вони не забезпечені навіть від важкої фізичної праці на польових і фортифікаційних роботах, як тепер у Китаї під командою партійних неуків, радих випадкові безкарно познуватися над «уславленими» в золотих окулярах.

Все це інтелігенти знають не гірше від нас. Але серед них немає такого, хто зважився б перший стукнути кулаком по столу, покласти край інфільтраційному розкладові західньої культури й державности. Серед інтелігенції не знайшлося сильних характерів. Сміливість, широту обріїв витиснув комфортабельний марксистський детермінізм.

6

Загіпнотизовані привидом «неминучого» історичного процесу, інтелігенти забули про найголовніше: про гідність людської особистости. Що таке «неминучий» історичний процес? Як історичний процес може бути неминучий? А де ж людина? Чи вже ж ми всі наперед зведені на роль без'язикової худоби й мертвих предметів, з якими революційні заводи можуть робити все, що їм заманеться?

Історія завжди була, є й буде тим, чим ми її зробимо. А «процес» виявиться непереборним лише в тому випадкові, коли ми дозволимо загіпнотизувати себе партійному даунові. Але заколисана воркотанням марксистського kota інтелігенція забула також багато з того, що вона все таки колись знала, зокрема побудований на клясичній культурі справжній гуманізм.

У наш час, коли «мова Леніна» дедалі витискає грецьку й латинську, мало хто згадує грецьке божество Немезиду. А глибока думка давніх греків про Немезиду, здається мені, ніби резюмує їх історичний досвід. І він підтверджується до наших днів. Звичайно, Немезіда божество суворе й жорстоке. Але воно... діє. А зміст його дії в тому, що ніяке політичне злочинство не лишається безкарним.

З якогось часу нас вчать, що «мораль» може бути стосована лише до життя звичайних, «малих» людей, до наших маленьких стосунків між собою, і вона перестає бути дійсна, коли йдеться про державу, історичну роль народів.

На французькій мові є вислів *raison d'Etat*, зміст якого в тому, що коли справа стосується інтересів держави, то не лише злочин допускається й лишається безкарним, але про нього навіть і не належить говорити прилюдно, віддавати на моральний осуд людей.

Коли Ленін й організоване ним ГПУ гуртами розстрілювали людей іншої думки, так ніби й належало, все було в порядку. А коли я зопан-

лу штиркну ножем того, хто мене образив, то мене пошлють на торгу. У цьому відношенні і Гітлер, і Сталін, і Геббельс були однієї думки. Але на таку спокусу піддався навіть недавно померлий Томас Еліот. Бувши сам поза можливістю будь-якої підозри, він все ж у драмі «Вбивство в соборі» болоче вагався: а що як лицарі, що вбили Томаса Беккета, мали рацію?

Та й ми розуміємо складність і серйозність питання: як не карати злочинства, не попереджати його погрозами й насильством, то все загине. Тут трагічно суперечливий вузол, суть якого міститься в недосконалому людській природі. Держава — компромісне рішення, конечно, щоб запобігти ще більшого зла. Навіть війна може бути потрібна й справедлива, а зречення її — згубне й навіть злочинне. Але, з другого боку, навіть конечний для держави злочин лишається злочином.

Біда нашої доби ще й в іншому: у легковажному зловживанні злочином в ім'я держави. Твориться незчислима кількість найогидніших злочинів, не те що державі не потрібних, а навіть шкідливих. І все ж їх виправдують державною конечністю.

Я гадаю, що тепер, майже по п'ятдесятьох роках, ми маємо не тільки право, а й обов'язок поставити питання: для чого були потрібні й чим виправдані злочинства Леніна, ЧК і їх продовжувачів? Сама радянська преса ухиляється від відповіді на це питання, щось нечленоподільно кажучи про «культ особи». Але Немезіда — божество надзвичайно жорстоке, безжалісне, сліпе й невмолимє. Її меч не щадить нікого. І не знати з погляду меча Немезіди, хто винен і хто не винен. Це часто буває неприступне нашому розумінню.

Немало гріхів натворили французькі королі за своє багатовікове панування... А тим часом цвіло французьке королівство, як маків цвіт, а аристократія всього світу переймала звичай Версалью, вважаючи для себе за найвищу честь, коли, повернувшись додому, їм вдавалося справити своїм наслідуванням враження оригіналу.

Здавалося, не було кінця цьому святові. Але вдарив грізний час історії-Немезіди, і покотилися голови королівської пари, та й усіх, що не встигли втекти, аристократів. При цьому загинуло й багато невинних, у тому числі надхненний співець свободи Андре Шеньє. Та й сам Людовік XVI, за уявленням наших часів — людина «лівого» настрою, не був поганою людиною. Не вчинив він і жодного злочину, що обтяжували сумління й пам'ять його предків, а все таки саме він мусів за них розраховуватися. І розрахувався. Їх гріхи не лишилися безкарними.

Те саме було й з російською монархією. За Івана Грозного заплатив царевич Дмитрій, тоді ще дитина, і вся країна стогнала в сталевих лещетах «смути» шість років.

А коли Романови, після переслідування Розколу, пригноблення ста народів, підступного обману України й Грузії, кріпацтва, погромів і багато іншого, нарешті, почали переходити до м'якших, вільніших

і культурніших засобів управління на початку 20 віку. — Немезіда зажадала розплати за борги, нагромаджені в попередні віки, і царська родина була знищена з моторошною жорстокістю, при чому загинули ні в чому не повинні діти царської родини.

Усі справи російської імперії були розв'язані одним розчерком лєнінського пера, були висміяні її ідеї й скомпромітовані так, що й досі, не зважаючи на витівки революційної влади, світова громадська думка не перестає їх засуджувати.

Не уникнув кари злочинець Гітлер, але й значно менше винний, а де в чому й заслужений — Муссоліні.

Ніхто з діячів жовтневої революції не уникнув ганебної смерті, але режим усе ще тримається. Як довго? Ніхто на це питання, звичайно, не може дати відповіді. Але не віриться, після всіх наведених прикладів, особливо після пам'ятної хвалби Гітлера, що з нього починається нове тисячоліття, щоб цей режим квітнув віки. Звичайно, всі ми смертні і можемо померти кожної миті. В такому випадкові радянський режим нас переживе. Але строки не відомі нікому. Так що й радянський режим підлягає тим таки законам судьби, що й кожен з нас. Тому він може нас пережити, або кожен з нас може бути свідком його загибелі. У всякому разі твердо й напевно ми знаємо одне: незалежно від термінів, комунізму не уникнути караючого меча Немезіди. Не йому самому, а й тим, хто з малодушности сприяв його перемозі й успіхам, тобто інтелігенції.

Я бачу дві сили, які меч Немезіди неминуче покарає:

1. Росія. Під час угорської революції один знайомий мені росіянин говорив, що йому соромно за Росію. Я намагався потішити його тим, що, мовляв, деякі частини червоної армії перейшли на бік повстанців й віддали їм зброю, що в тамошніх обставинах вимагало великої мужности. На це він мені відповів: «Мені соромно, що ці події відбулися в Будапешті, а не в Москві».

А я додаю: той факт, що за п'ятдесят років не знайшлося в російському народі людей і сил, які змогли б так чи інакше впоратися з комунізмом (а угорська революція довела, що це можливе), неминуче й надзвичайно важко тяжить на долі Росії.

Що при цьому потерплять не винні, не «нова кляса», не енкаведисти й апаратники, а невинні, можливо, навіть противники теперішніх порядків, — це інша справа. Це ми знаємо наперед, і в цьому трагізм людської долі взагалі й історії зокрема. Але що Росія за злочинства комунізму понесе кару, в цьому не може бути сумніву. Не зважаючи на те, що вона була першою його жертвою й потерпіла не менше інших.

Нездібність скинути з себе й інших народів неозорої північно-східної рівнини ярмо комунізму вказує на наявність якоїсь глибокої вади в державній і суспільній свідомості російського народу.

Нема в світі народу (як і людини), якому було дане все. Навіть найбільші народи часто виявляються бездарними в тій чи іншій діяльності. Англійці позбавлені здібностей до музики й філософії, в яких вони не створили нічого значного, а німці таланту до пластичних мистецтв, якими так щедро наділені італійці й французи.

Російський народ, що дав світові Достоевського й Розанова, Андрея Белого й Флоренського і зумів теоретично сформулювати основи свободи особистості яскравіше й гостріше, ніж будь-хто інший на світі, словами не лише Бердяєва й Федотова, а й скромного талантом Михайловського; що відзначається виключною чутливістю й пристрасстю, — виявився неспроможним створити для себе сприйнятливі умови людського співжиття.

Багатьом росіянам, замість легко відмахуватися він суворох обвинувачень Кюстїна, посилаючися, мовляв, на ворожі наклепи, варто було б серйозно замислитися над фактами, які він наводить, і над паралелею між його описами миколаївської Росії й подїями наших днів, навіть коли б Кюстїн подекуди й згущував фарби й помилявся в окремих деталях, навіть коли б описувана ним миколаївська Росія виглядала раєм у порівнянні з радянською.

Деякі російські історики не без прикрости вказують на організуючу роллю монголів і німців у їх історії, якої, видно, бракує російському народові. Подібно як англійцям лишається незбагненою таємниця контрапункту.

Що російський народ виявився неспроможним запобігти чи усвідомити світову катастрофу такого масштабу, як панування компартії, може надовго позбавити його керівної ролі в світовій політиці, не зважаючи на його високі культурно-творчі й моральні якості.

Після Петербургу й Москви центр європейсько-азійської рівнини може знову повернутися до Києва. Звичайно, можливі й інші історичні метаморфози, але ця остання чомусь найчастіше приходить мені на думку.

І тоді заспокоєний у ваті свого матеріяльного достатку Захід з подивом побачить, замість любої його серцю «країни соціалізму», Україну, яку він уперто намагається не помічати, щоб не дратувати добродійну партію.

2. Безсумнівно важку відповідальність понесе й інтелігенція. Справа тут не тільки в тому, що, наприклад, Сартр і Вальтер Ліппман поводяться як зрадники стосовно культури, яка їх виплекала, і навіть не в тому, що їх статтями захоплюються ледарі з модних «передових» каварень, а в окресленій нами вище основній теоретичній структурі інтелігенції. Я сказав би, в її межах.

(Закінчення в наст. числі)

ДО ЮВІЛЕЮ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

РОМАН РАХМАННИЙ: БУДІВНИЧИЙ ПЕРШОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

I

Коли вже врешті реабілітуєте Михайла Грушевського? — запитав я недавно одного академіка з України. — «Адже це священний обов'язок передусім його колег за фахом, членів Академії Наук УРСР.

З-поза окулярів глянули на мене зачудовані очі, чи то від несподіваного запитання, чи від сміливої настирливості, яку він, мабуть, потрактував як неввічливість. А може, я помиляюся. Може, він просто злякався голосно висловленої думки, яка непокоїть душі українських учених в УРСР. Принаймні тих, які не втратили українського сумління і не перестали бути справжніми вченими. Вони бо свідомі того, що справжні науковці не могли б так повестися з іншим науковцем, як повелися і далі поводяться з Михайлом Грушевським українські радянські вчені.

Адже вам особисто добре відомо, — вів я далі свою річ, — що Михайло Грушевський нічим не провинився супроти українського народу. Навіть якби під народом розуміти тільки русифікований пролетаріят русифікованих міст русифікованої України. А лише той пролетаріят бунтувався проти законного голови відновленої української держави. Викликана цими бунтівниками війна між Українською і Російською республіками 1917 року не була спричинена будь-якими діями Грушевського.

Михайло Грушевський був президентом Української Народної Республіки, яку визнав уряд радянської Росії; під цим офіційним визнанням («Через це ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо Українську Народну Республіку, її право цілком відокремитися від Росії або зробити угоду з Російською Федеративною Республікою на федеративних чи подібних взаємовідносинах між ними») стоїть підпис Голови Ради Народних Комісарів В. Ульянова (Леніна).¹⁾ І вам добре

¹⁾ Дмитро Дорошенко, Історія України 1917-23 років (Ужгород, 1932), I, стор. 215.

Ця і наступні зноски мають на меті допомогти зокрема молодіжному читачеві ознайомитися з працями на заторкнену тему. Тому подаю лише найконецніші довідки.

відоме, що саме ця Рада Народних Комісарів послала свої війська війською проти УНРеспубліки — держави українських селян, робітників і трудової інтелігенції 17 грудня 1917 року, коли ще ніякої УРСР не було і ніхто в Москві не думав тоді її творити. Нічим не спровокована російська агресія примусила Центральну Раду шукати шляхів порозуміння з Німеччиною й Австро-Угорщиною.

Берестейський мир, за який так плямують Грушевського ваші колеги, був підписаний під тиском обставин: німці готувалися захопити Україну силою, а радянська армія, використавши перемир'я на німецькому фронті, послала свої війська проти УНРеспубліки. «Прихід німців на Україну був драмою його життя; ті, що до цього часу, в своїй ненависті до всього українського обкидували його наклепами й клеветою, ніби він служить знаряддям австрійської або німецької інтриги, тепер діставали в свої руки зброю проти нього», — пише Дмитро Дорошенко в своїй історії на основі свідчень очевидців.²⁾

Подібну трагедію переживав приблизно в той самий час російський лідер Ленін, що, всупереч волі більшості своїх співробітників у партії та уряді Російської Республіки, 1918 року схвалив підписання договору в Бересті між Росією та Німеччиною. Він теж не збентежився закидами в германофільстві на свою адресу, бо розумів, що Росія потребувала мирної передишки для реорганізації внутрішніх справ та економіки після чотирирічної війни.

Такими ж мотивами керувався М. Грушевський у своєму рішенні. Мировим договором він хотів рятувати український народ від воєнного наїзду німецьких і австро-угорських військ, а водночас забезпечити мирні умови розвитку для української державної адміністрації, економіки, соціальних і культурно-освітніх справ. У цьому відношенні потреби України були пекучіші за потреби Росії. Їх могла задоволити саме новоутворена народна українська влада. Система правління на Україні була тоді якоюсь мірою схожа на систему правління в Російській Республіці: вирішальну ролю мав народ через свої ради, складені з селян, робітників і трудової інтелігенції. Не було лише суцільної тоталітарної партії, яка диктувала б свою волю тим радам. Таку партію мав Ленін у Росії. Грушевський подібної партії не мав, а якщо він навіть мав би під своїми наказами сильну партію, то не накидав би по-диктаторськи своєї волі народові, бо він був щирим демократом. Отже й різниця політично-економічної системи теж відпадає як мотив агресії супроти УНРеспубліки та нападів на її президента.

Чому ж тоді в наукових і публіцистичних виданнях УРСР плямують М. Грушевського як інтервента і ворога народовладдя, а виславлюють Леніна та його агресорську політику? Таке ставлення відповідальних науковців України не зрозуміле тим більше, що їм

²⁾ О. Севрюк, Берестейський мир. Уривки зі споминів (Париж, 1827), стор. 12.

особливо добре відомі правдиві факти з життя й діяльності голови Центральної Ради. Вони знають, що він ще 1912 року виступав проти австрійської орієнтації деяких українських діячів; що 1914 року він виразно заперечив право Союзу Визволення України говорити на території Німеччини від імени України; що він ніколи і ні в чому не підкорився німецькій владі, коли вона після Берестейського договору почала втручатися в українські внутрішні справи.³⁾ Саме тому, що М. Грушевський не хотів бути і не був безвольним сателітом Берліну і не схвалював директив німецьких начальників на Україні, німці військовою силою повалили український тимчасовий парламент, Центральну Раду, та встановили свій режим 29 квітня 1918 року.

Ученим радянської України також відоме, що після прогнання німців з України всенародним повстанням наприкінці 1918 року М. Грушевський, не маючи змоги впливати на хід подій та здійснювати накреслену програму соціально-економічних і державно-адміністративних реформ, виїхав за кордон. Там він надіявся принаймні науковою працею та участю в міжнародному житті допомагати розвитку українського народу. Він, мабуть, надіявся повторити свій попередній етап життя й діяльності з-перед першої світової війни. Однак в емігрантських умовах він уже не міг робити того, що колись робив і довершив за свого перебування у Львові серед свого народу на західноукраїнських землях. Тому після довгої внутрішньої боротьби з самим собою він вирішив добровільно повернутися на Україну 1924 року, виключно для наукової праці серед своїх, із своїми і для своїх людей — для українського народу.

В Українській Радянській Енциклопедії, виданій після смерті Сталіна, написано, що він тоді став керівником катедри історії України та історичного відділу Академії Наук УРСР, а також редактором журналу «Україна»; того ж року його іменовано членом Академії Наук УРСР, а в 1929 році — членом Академії Наук СРСР. Це означає, що обидві радянські наукові установи — і українська і російська — ніяк не вважали Михайла Грушевського «ворогом народу». Чому ж тоді «ворогом українського народу» називають його українські вчені — члени Академії Наук УРСР сьогодні в цій же самій статті їхньої енциклопедії? Чому вони роблять йому закид, що він, мовляв, мав зв'язки «з антирадянськими буржуазно-націоналістичними організаціями, що проводили підривну роботу в УРСР»?⁴⁾

Цей тяжкий закид є лише повторенням газетних нападів на Грушевського в 30-их роках, коли на Україні та у всьому СРСР володіла (згідно з тезами 20 З'їзду Компартії СРСР 1956) сталінська система

³⁾ Володимир Дорошенко, «Життя й діяльність Михайла Грушевського», Михайло С. Грушевський, Вибрані праці. Ред. М. Галій (Нью-Йорк, 1960), стор. 22.

⁴⁾ Українська Радянська Енциклопедія, т. III, стор. 510.

«порушення радянського правосуддя»; тоді дуже багато обвинувачень, засудів і ліквідацій чесних людей базувалися на фальсифікованому матеріалі поліційної влади.⁵⁾ Але навіть тоді М. Грушевському ніякий радянський суд не сформулював такого акту обвинувачення, а критика його після 1930 року (себто, коли його змушено переїхати з Києва до Москви) зводилася до нападів з боку газет, авангарду всякої поліційної системи терору й диктатури. Чому ж академіки УРСР присвоюють собі привілеї агітаторів і повноваження суду, та ще й у відношенні до минулого і супроти померлого?

А втім М. Грушевський не провадив ніякої підривної діяльності за час свого ледве шестирічного перебування на Україні. Поперше, він знав, що будь-якою підривною діяльністю він тільки стягнув би жорстокі репресії на українців з боку російської поліції; а таких репресій було й так забагато без ніякої причини. Подруге, М. Грушевський був ученим і весь свій час віддавав науковій роботі. Його численні праці з того короткого періоду доводять наочно, що в нього не вистачало часу на будь-що інше, навіть на особисте дозвілля, а не те що на саботажну діяльність. За його наукову працю шанували його українські та чужоземні вчені. Дореволюційні російські вчені трактували його як рівного собі, хоч деякі з них не завжди погоджувалися з його твердженнями. Післяреволюційна російська Академія наук іменувала його своїм дійсним членом.

Зокрема прославлений радянським режимом Максим Горькій з особливою увагою ставився до Грушевського як ученого. Може вам відомо, що Горькій укладав збірник про українську літературу і для цього збірника замовив спеціальну статтю «Огляд українського питання з історичного становища» саме в Михайла Грушевського.⁶⁾ Копія тієї статті повинна бути серед літературної спадщини Горького в московських архівах. Обов'язком українських учених є знайти її для історії російсько-українських культурних взаємин. Поцікавтеся цією справою, заохотьте студентів до таких розшуків. Оригіналу статті не шукайте. Він згорів разом з іншими пам'ятками української культури в будинку-архіві М. Грушевського під час навмисного бомбардування Києва артилерією командувача експедиційними військами Російської Республіки в січні 1918 року. Як признається в своєму звіті той командувач (Муравйов), він хотів цим бомбардуванням стерти в лиця землі всякий слід українства в Києві.⁷⁾

А як розглядав становище українського народу в УРСР М. Грушевський під час свого перебування під радянською владою? Може, його тогочасна програма наукової роботи була шкідлива для народу України? Відповідь на ці запитання дав сам Грушевський при нагоді

⁵⁾ Текст протисталінської промови М. Хрущова на 20-ому з'їзді компартії СРСР 1956 і основний коментар до змісту промови у праці Bertram D. Wolfe, *Khrushchev and Stalin's Ghost* (New York, 1957).

⁶⁾ М. С. Грушевський, *Вибрані праці*, Нью-Йорк, 1960, стор. 61.

⁷⁾ Там таки, стор. 51.

його ювілею у 1926 році: сорокліття його наукової праці та 60-ліття з дня народження. Вшановувала його тоді офіційно вся УРСР, привітання надіслали йому білоруські, литовські й українські вчені з різних центрів науки; не бракувало привітань від українських наукових центрів поза межами УРСР. У своїй промові-відповіді на ці вітання М. Грушевський з'ясував свої погляди на розвиток українського народу в радянських умовах і за тогочасної міжнародної обстанови. Ось уривок з його промови, що ілюструє його підхід до тогочасної дійсності на Україні:

«Я думаю, що те гасло — „Лицем до села!“ — котре дає громадській роботі партія і радянська влада, є покликом продовжувати й закінчувати наукову роботу в сім аспекті всебічного дослідження історичного життя робочих мас українського народу — мас селянських, і сею дорогою готувати перехід для дослідження нового життя — ще не цілком зформованих робітничих мас. Українська культурна робота для українського села ще не закінчена, і робота української історіографії в сім аспекті ще не сказала свого останнього слова. Завдання формування української робітничої верстви, що має завершити будову української національності, веде нас шляхом цієї роботи — лицем до села. Тільки коли вповні свідомі сільські верстви увіллються в робітничі верстви міста, фабрики, шахти та понесуть туди українську свідомість, українізуючи цю робітничу верству, замість самим підлягати її русифікаційному процесові, тільки тоді наша, фактично селянська Україна дійсно стане вповні робітничо-селянською Україною. Ми, що стали на сей шлях, ми разом ставимо свідомо перед собою се завдання — закінчити формацію української національності утворення свідомої української робітничої верстви, через повне завершення культурного циклу роботи села.»⁶⁾

Чи так промовляв би «ворог українського народу»? Чи ця програма національної роботи для свого народу була підривною роботою проти УРСР? Не треба бути академіком АН УРСР, щоб зрозуміти з тих слів щире бажання патріота перетворити українську етнографічну масу в новочасне українське урбаністичне суспільство. Того завдання, накресленого Грушевським 1926 року, не пощастило здійснити на Україні ще й досі: не зважаючи на всі інші досягнення, УРСР далі є країною зрусифікованого робітництва і зрусифікованих міст, а водночас з відсталим українським селом і селянством, що зветься тепер колгоспниками. Мабуть, єдиною «виною» М. Грушевського було його свідоме бажання не допустити до цього стану — до збереження на Україні відсталого соціальної структури з царсько-російського періоду. Але це бажання не дає підстав називати його ворогом свого народу, як це роблять автори УРЕ.

І політично-державна концепція М. Грушевського не дає для цьо-

⁶⁾ Там таки, стор. 230.

го причини. У цій же промові він сказав з приводу закордонних привітань наступне:

«Я зазначив, як завдання дальшої роботи — довершити культурну роботу усвідомлення селянських мас, на котрих базувалася дотеперішня наша робота, — щоб широким потоком влилася наука в робітничі верстви і заповнилась та прогалина, що так живо відчувається досі в структурі української нації, для викінчення котрої я працював усе життя. Се одна щербина — в неповній структурі нашої нації. Друга наша щербина — в тім, що наша Українська Радянська Республіка об'єднує досі не більш, як дві третини території українських земель...»

«Де Холм, в якому я народився? Львів, котрому я віддав найкращих 20 літ моєї праці? Де Острог і Луцьк, котрих культурну роботу я тепер обробляю? Де Ужгород і Чернівці? Де Хотин? Де Аккерман? Їх немає між нами, і я не можу інакше закінчити сьогоднішнє свято, як побажанням повнішої маніфестації на честь української культури, на честь українського життя, української самостійности, за участю вже всіх наших країн, нині поза Україною суцих.»⁹⁾

Таким чином М. Грушевський пригадав у 1926 році усім трудовикам української культури і державним діячам УРСР священний обов'язок праці в напрямі об'єднання українських земель в одній українській державі. Тоді, згідно з його словами, це був другий «дефект нашого національного життя: недокінчення збирання українських земель».¹⁰⁾ Чи за таку пригадку можна його засудити як ворога свого народу? Адже навіть сьогодні доводиться запитати радянських українців словами Грушевського з 1926 року: «Де Холм...?» І додати від нас самих: А де Перемишль? Де Сянік, Грибів і Криниця? Де Пряшів? Бо збирання українських земель, накресленого Грушевським, не тільки що не закінчено, але й припинено його добровільно у 1945 році. Тому слова Грушевського з 1926 року можна б трактувати як непряме засудження сталінізму — себто політики російських централістів, які самовільно порядкували українськими землями, немов своєю присадибною ділянкою; раз віддавали частину її татарам (з Криму було утворено Автономну Кримську Республіку, приналежну до РФСРР), а то знову даровано її українському народові; раз даровано частину України полякам (Забужжя і Засяння в 1945 році), а іншим разом просто було анектовано деякі частини Російською Федерацією (Кубань, Білгородщина).

Але непряму критику тієї сталінської політики ледви чи можна вважати провиною супроти українського народу. Після ліквідації т. зв. культу особи зникає навіть «ідеологічний аспект» тієї уявної провини. Тому взагалі немає підстав тримати твори М. Грушевського на списку заборонених книг і плямувати його чесне українське ім'я.

⁹⁾ Там таки, стор. 233-234.

¹⁰⁾ Там таки, стор. 234.

Всупереч усякій логіці й людській гідності українські вчені в УРСР роблять якраз навпаки. Михайла Грушевського, якого сталінці за-слали спершу в Москву, а потім на Підкавказзя, де він помер без від-повідної медичної опіки, вони викреслили з списку українських уче-них і мислителів. Теперішня студентська молодь України не знає ні його справжньої біографії, ні змісту його праць, за винятком хіба повирваних цитат з його книг, перекручених та ще й оздоблених лайливими заввагами того радянського автора, який зважився ци-тувати його. Такого підходу не застосовують ні до одного росій-ського справді буржуазного вченого з дореволюційного періоду. На-впаки, нині на Україні широко пропагуються праці всіх росіян, як до-сягнення т. зв. вітчизняної науки — обов'язкові для всіх неросіян.

Ось три приклади-порівняння.

В УРЕ зроблено Грушевському закид, що він повернувся на початку війни 1914 «з Відня через нейтральну тоді Румунію в Росію і перебував у Москві»; закид такий, що він, мовляв, мав зв'язки з Союзом Визволення України — організацією, утвореною військовими колами Німеччини для «шпигунсько-пропагандивних цілей» проти Росії. Тим часом насправді М. Грушевський, ставлячись критично до австро-німецької орієнтації деяких українців, повернувся через Італію та Румунію на Україну, щоб бути серед своїх людей і працювати для своїх. Одначе російські військові власті в Києві веліли арештувати його і заслати до Симбірська, а опісля до Казані. Щойно завдяки заходам Російської Академії Наук (зокрема акад. О. Ша-матова) йому дозволено поселитися в Москві без права виїзду на Україну.¹¹⁾ Автори УРЕ мовчать про це і роблять з нього шпигуна.

Якщо б застосовувати той самий підхід до Леніна, тоді слід було б сказати, що Ленін був шпигуном кайзерівської Німеччини; адже ж самі німці, на спеціальне доручення ген. Людендорфа і спеціальним вагоном, перевезли його з групою співробітників із Швейцарії через Німеччину до Фінляндії. Чому ж тоді академіки УРСР не засуджують Леніна, а лише Грушевського, якому допомогли повернутися на Україну не німці, а українці та пізніші союзники Росії — Італія й Румунія.

Бо Ленін — росіянин. Михайло Грушевський — український патріот.

Другий приклад на свій лад ще яскравіший, бо стосується оцінки наукової роботи науковими працівниками. І в цьому відношенні українські радянські вчені користуються подвійною міркою — одною для росіян, а другою для М. Грушевського. Його праці критикуються не тільки з позицій марксизму, але й з погляду російських політичних інтересів. Далі, його твори засуджено і виключено з обігу тому, мовляв, що вони ненаукові та спираються на фальсифікованих ним істо-ричних джерелах, археологічних і лінгвістичних даних. Дивно тіль-

¹¹⁾ Володимир Дорошенко, там таки, стор. 19.

ки, що таких закидів не висунув Грушевському ніхто з радянських учених до встановлення русифікаційного курсу на Україні в 30-их роках. Раніше деякі вчені не погоджувалися з окремими його твердженнями, дискутували з ним, але ніхто не звав його фальсифікатором. Якби він був ним справді, то з ним не дружили б визначні члени Російської Академії Наук; він не міг би працювати професором Львівського Університету; його не обрали б членом Академії наук УРСР, а згодом і членом Академії наук СРСР. Якщо він був фальсифікатором, а не вченим, тоді всі ці наукові установи теж складалися з фальсифікаторів, а не вчених. А якщо вони всі помилялися, тоді звання справжніх учених, мабуть, належить тільки членам редколегії УРЕ і теперішнім членам Академії наук УРСР та СРСР...

Але чи справді вони такі сумлінні, об'єктивні вчені? Ось як вони трактують інших наукових дослідників. У шостому томі УРЕ російського історика В. Й. Ключевського схарактеризовано як буржуазно-ліберального вченого, захисника реакційної партії «кадетів»; він був сином священика, електиком у науці, прихильником ідеалістичної концепції в історії держави; він «заперечував творчу роль народних мас», боротьбу клясів... ігнорував масовий селянський рух, історію народів Росії, зокрема історію українського народу. Воз'єднання України Ключевський розглядав з великодержавно-шовіністичних позицій».¹²⁾

Все це правдиве, і якби Ключевський був українцем, тоді його прозвано б у цій енциклопедії «ворогом народу», за помилкові погляди його книги були б вилучені з бібліотек і не передруковувалися б, студенти в університетах не сміли б ознайомлюватися з його дослідженнями. Тим часом праці В. Й. Ключевського передруковано кілька разів по-російському (востаннє 1956-59), а його «Курс російської історії» видано в українському перекладі на кошти української наукової установи в Києві 1938-40. Українські студенти в УРСР обов'язково мусять вивчати його праці. Чому? Бо він росіянин. Зате праці українця М. Грушевського радянські вчені трактують ще й досі немов якусь погубну ересь.

Ерессю вже перестали бути погляди і праці росіянина-історика М. Покровського, засудженого й ліквідованого в 30-их роках. Він уважав, що рушієм історичного процесу були завжди народні маси, що ворогом прогресу на сході Європи був царський російський режим, а метою історичного процесу є безкласове суспільство. Ця схема історії була обов'язкова в СРСР до 1932 року. За тогочасних умов існувала українська марксистська школа істориків з М. Яворським на чолі. За тих умов міг працювати відносно без перешкод М. Грушевський, який теж визнавав, що народні маси були і є творцем історії. Русифікаційна лінія за Сталіна змінила напрям історіографії в СРСР:

¹²⁾ УРЕ, т. VI, стор. 497.

рушійною силою історії проголошено російський народ, усі гнобителі-царі стали геніальними державними мужами, а російське загарбництво потрактовано як прогресивне явище — добродійство супроти поневолеваних народів. Після цього ліквідовано М. Покровського, а за ним і українських істориків-марксистів. Тоді ж знищено М. Грушевського. Але сьогодні росіянина М. Покровського реабілітовано цілковито як жертву сталінських помилок. Зате українець Михайло Грушевський далі стоїть на списку заборонених в УРСР авторів, хоч він теж жертва сталінського культу особи.

Єдиним поясненням того становища в науці УРСР є згодом: на Україні далі є обов'язкове сталінське правило — зберігати й вивичувати все російське, а принижувати і знищувати українські здобутки. При допомозі такої «наукової системи» український народ тримають на рівні селянської етнографічної маси з групою письменників і поетів провансальського характеру. В рамки цієї системи, очевидно, не вміщується велична постать справжнього вченого М. Грушевського. Тому ці рамки врешті треба розсунути так, як розсунули подібні рамки у своїх країнах поляки, румуни, чехи, югослави. Це завдання українських учених в УРСР.

Ніхто не вимагає від них неможливого. Що є можливе і дозволене для росіян, те мусить бути можливе й дозволене для українців. Людська гідність і українська честь вимагають від них сміливості достойно захищати кожне чесне українське ім'я та інтереси свого народу; їхнім обов'язком сьогодні є захистити ім'я українського вченого та реабілітувати його насамперед на форумі найвищої наукової установи на Україні. Він був її дійсним членом так, як вони є її членами сьогодні.

Реабілітація не означає, що вони мусять беззастережно прийняти всі його наукові чи державно-політичні твердження і не сміти доповнювати їх своїми власними дослідженнями і висновками. Михайло Грушевський перший був би проти цього, бо він вважав, що всі справи й погляди треба вивчати по-новому, розглядати їх у світлі нових досліджень, доповнювати і вдосконалювати їх. У 1918 році він писав: «Сила старих поглядів і відносин у громадянстві не тільки гальмує темп його поступу, але й викривлює його хід і се буває небезпечно в такі відповідальні критичні моменти, як сьогодні».¹⁸⁾

Потребу вдосконалення давніх концепцій розуміють, на щастя, деякі історики молодшого покоління поза межами України. Д-р Лев Білас на сторінках часопису «Українська літературна газета» писав, що «найбільш органічну послідовну і викінчену концепцію українського історичного процесу дав М. Грушевський...» Але як історіографія інших народів, так і українська історіографія переживає «кризу образу нашої історії». Новочасна людина дивиться на світ, на себе і на свою історію іншими очима, ніж людина минулого століття. Тому

¹⁸⁾ М. С. Грушевський, Вибрані праці, стор. 55.

треба доповнити і по-новому накреслити схему нашої історії — треба зробити крок уперед навіть від основ, закладених Грушевським. Саме «в цій „направі” полягає вся історія», каже Лев Білас.¹⁴⁾

Той здоровий критицизм не означає, що треба викинути на сміття всі дотеперішні здобутки української історіографії, а зокрема праці М. Грушевського, як це роблять радянські вчені в УРСР. А саме вони повинні подбати, щоб уся спадщина вченого стала знову частиною здобутків культури і громадсько-політичної думки українського народу; тоді наш «крок уперед» буде успішніший.

Значить, декларативної реабілітації Грушевського, як одної з жертв сталінського режиму, не вистачатиме. Йому треба привернути гідне місце серед будівничих новочасної української нації — як ученому, громадсько-політичному діячеві та українській людині.

Як ученого, його буде реабілітовано тоді, коли його праці будуть приступні громадянам УРСР; коли в університетах студенти вивчатимуть їх на семінарах, серйозно сперечатимуться з його твердженнями й дослідженнями, а не лише прийматимуть газетні фрази про нього на основі сталінських тез; коли його наукові праці буде перевидано академічним виданням так, як видано твори В. Й. Покровського та інших цареславних росіян.

Поряд з російськими громадсько-політичними діячами, яких рекомендують сучасній молоді України, треба показати українського громадсько-політичного діяча Михайла Грушевського — борця за визволення українського народу з-під царського ярма, керівника українських народних мас у 1917 році. Якщо радянський режим на Україні міцно й глибоко закорінений в українському ґрунті, йому не треба боятися історичної правди: що Михайло Грушевський та його співробітники відвоювали в російського Тимчасового уряду право України на власну державу і утворили першу Українську Народну Республіку. Адже ці досягнення визнавав навіть Ленін.¹⁵⁾

Як українська людина, Михайло Грушевський заслуговує принаймні на стільки пошани, скільки в теперішній Україні віддається російським видатним особам з дореволюційних часів. Мабуть, ніхто краще за українських радянських учених не знає того, з якою дбайливістю російський радянський режим гуртує всі творчі сили російського народу та зберігає їхні прояви в минулому й теперішньому; зокрема високо цінує радянська влада кожную творчу російську людину. Навіть не-російські народи мусять обов'язково вивчати всі досягнення російської людини, не зважаючи на те, які погляди вона визнавала. Чому лише українцям заборонено зберігати й цінити своє

¹⁴⁾ Лев Білас, Криза нашого образу історії, «Українська літературна газета», вересень 1957.

¹⁵⁾ В. І. Ленін про Україну (Київ, 1957) стор. 441-445. E. Carr, The Bolshevik Revolution 1917-1923 (London, 1950), I, 265.

окреміше минуле? Чому далі продовжується знищення українських характерів?

Якщо в СРСР, а зокрема на Україні, настали справді якісь докорінні зміни, тоді ця лінія політики щодо українців мусить припинитися. Всебічна реабілітація Михайла Грушевського буде для нас переконливим доказом наявності цих змін. Я глибоко переконаний у тому, що українські вчені в УРСР можуть багато спричинитися до цього діла. Але чи мають вони стільки людської гідности, мужности, як мають її вчені інших народів СРСР та в інших країнах з комуністичним ладом?..

*

Я скінчив. Мій співбесідник не сперечався з моїми міркуваннями. Він деякий час розглядав величну панораму міста Монтреалю, що розкинулося внизу перед нами; на мить він зупинив свій зір на островах серед ріки св. Лаврентія, де 1967 року приміщуватиметься всесвітня виставка, на якій не буде репрезентована його держава УРСР. Врешті він запитав:

«А чи вистане у вас сміливости сказати таке саме слово правди у вічі своїм одностайцям, українським націоналістам? Адже багато з них теж не визнають Михайла Грушевського, а деякі засуджують його. Чи може у вас також подвійна істина: одна для нас, а друга для себе самих?..»

«Михайла Грушевського, як громадсько-державного діяча, критикували і напевно ще довго критикуватимуть речники деяких партійно-політичних груп серед українців поза межами УРСР. Це зовсім природна річ. Абсолютної одностайности поглядів ніхто розсудливий не буде вимагати. Одначе ніхто в нас, навіть найзавзятіший противник Михайла Грушевського, не стане усувати його наукових праць з бібліотечних полиць, з книгарень, чи університетських бібліотечних фондів. Його «Історію України-Руси» видано фотодруком на кошти українських емігрантів Північної Америки, які склали на це видання потрібну суму із своїх скромних заробітків. Завдяки їм ця історія України є в багатьох канадських, американських, британських та інших університетах; нею користуються студенти українського народу й чужоземці. Вона є таким же серйозним посібником у вивченні історії Східної Європи, як праці російських, польських, німецьких чи англійських учених. Велику цінність мають і його публіцистичні писання, зібрані й видані досі лише частково. Саме з-за недостатнього ознайомлення з цими його працями громадсько-політичні погляди та діяльність М. Грушевського часто критиковано, а дехто намагався взагалі стерти його ім'я з сторінок історії української революції 1917-1920.

Напередодні століття з дня народження найбільшого історика українського народу і будівничого першої Української Народної Рес-

публіки конечно припинити і ці спроби ретушування образу української найновішої історії. Свої думки в цьому питанні я з'ясував в окремій статті. Ось її текст».

II

Українська громадськість поза межами України відзначатиме у вересні 1966 року століття з дня народження Михайла Грушевського — історика, громадського і державного діяча України 20 століття. Він народився у Холмі 29 вересня 1866 року. У 1967 році відзначатимемо 50-і роковини з дня утворення Української Народної Республіки, що постала в результаті третього універсалу Центральної Ради 20 листопада 1917 року.

З яким обличчям прийдемо до цих двох дат? Наші обличчя, мабуть, повинні горіти соромом від того, що в нашому суспільстві (а не лише в радянському) забуто, зневажено і безпідставно відкинено, немов євангельський камінь, справжнього творця першої української держави від часу скасування Гетьманщини 1764 року. Тим часом камінь, що його відкинули пізніші будівничі, був наріжним каменем нашої державної будівлі.

У революційному році, коли тріщали стіни російської імперії, але її система все ще мала велетенські сили й ресурси, коли зударялися інтереси різних суспільних прошарків, а водночас національні інтереси різних народів тієї імперії, Михайло Грушевський впевненою рукою привів український народ до утворення власної держави. Серед розбурханої стихії, якої не могли охопити і спрямувати в конструктивне русло багаті на освічених людей ліберальні кола Росії (а вони посідали тоді ще сильні регулярні військові частини), якої спершу ніяк не могли охопити навіть більшовицькі верховоди (а вони єдині мали організовану партійну мережу, технічні кадри і зародки збройних відділів, свідомих своєї мети), Михайло Грушевський був для українців немов яскравий маяк на скелі серед океану. На нього орієнтувалися ті народні маси України, які якоюсь мірою хотіли утворення своєї національної держави, не визначеного ближче характеру і статусу. Не маючи ніякої збройної сили, маючи справу з переважно неписьменною масою селян, будучи позбавлені навіть такої початкової організації, як спортові товариства «Січ» у Галичині¹⁶⁾, маючи лише заяви делегатів від військових рад українізованих частин на далеких фронтах і в глибині російської імперії, Михайло Грушевський та його співробітники з Центральної Ради зуміли відвоювати в Тимчасового уряду Росії одну поступку за другою. В міру зміцнення українського руху в послабленій великодержаві всі ці поступки завершилися утворенням Української Народної Республіки третім універсалом.

¹⁶⁾ Д. Дорошенко, там таки, стор. 343.

Основна теза того універсалу: «Однині Україна стає Українською Народною Республікою... До Установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству — Генеральному Секретаріатові... Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня 1917 року, а днем скликання їх — 9 січня 1918 року».¹⁷⁾

Цим актом було відновлено українську державу на українських землях, які були вільні від воєнних дій та окупації Австро-Угорщиною та Німеччиною. Щодо кордонів України, а зокрема щодо спірних з Росією земель, у третьому універсалі Центральної Ради сказано: «Остаточне визначення границь Української Народної Республіки як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губернь і областей, де більшість населення українська, має бути встановлено по згоді організованої волі народів». Таким чином заздалегідь забезпечено право УНРеспубліки на землі, які захопила тоді Росія і присвоїла собі або віддала згодом Польщі.

Російський історик права барон фон Нольде вірно оцінив успіхи українців під керівництвом М. Грушевського. З приводу утворення ще автономного уряду Центральної Ради (себто Генерального Секретаріату), визнаного Тимчасовим Урядом Росії 16 липня 1917 року, він писав у газеті «Речь» так:

«Ні з сього, ні з того уряд з енергійним князем Г. Львовим на чолі виправив помилку царя Олексія Михайловича і Петра Великого: на швидку руку поміж двома поїздами три російські міністри та проф. Грушевський порозумілися в справі утворення української держави. Як історик України, проф. Грушевський убрав договір у давні історичні форми, що їх, як слід здогадуватися, слабо розуміли призначені до дещо яacobинської манери нинішнього Петрограду його три контрагенти».¹⁸⁾

Про зручність Грушевського у цих переговорах Нольде висловився наступними словами: «Постанова» з 16 липня 1917 є «однобічним актом державно-правного обману, в котрім, з одного боку, відчувається досвідчена рука старого європейського борця, вихованого в школі тонких політичних формул і складної боротьби, а з другого — недосвідчений і нічим не виправданий революційний ентузіазм».

Як бачимо, фон Нольде, хоч сам історик, не хотів визнати життєвої дійсности, званої йому з історичних документів: бож Москва обдурила українців давно, позбавила український народ держави, а щойно тепер, у 1917 році, давно кривду виправлено завдяки М. Грушевському та його співробітникам. Його умінь і знань фон Нольде не заперечував, а тільки голосно жалкував, що Керенський, Церетеллі й Терещенко (росіянин, грузин і малорос) виявилися при дипло-

¹⁷⁾ Там таки, стор. 179-181.

¹⁸⁾ Там таки, стор. 117.

матичному столі менш зручними дипломатами за царів Олексія та Петра I.

Грушевський був свідомий свого досягнення; розуміли його й члени Центральної Ради, які влаштували своєму голові овацію. Він тоді сказав до них: «Ми вступаємо на вищий щабель і дістаємо фактичну автономію України з законодавчим і адміністративним органом — Радою і Секретаріатом. Ми повинні знати, дістаючи ці органи, що треба все об'єднати під їх управою, щоб від моральних форм влади ми перейшли до правової влади».¹⁹⁾ Саме по цій лінії проводила Центральна Рада свої заходи протягом наступних місяців і врешті ці заходи завершилися встановленням Української Народної Республіки в листопаді 1917 року.

На жаль, тоді бракувало широкої основи під ці форми «правової влади», що їх відвоював для українського народу Михайло Грушевський. Передусім не було адміністраційного апарату, щоб провести в життя ці форми на місцях по всій Україні, не було й ефективної української збройної сили, яка забезпечила б їх. Цю другу нестачу зайво переяскарили критики Грушевського і Центральної Ради, не враховуючи інших важливих обставин того періоду. Серед українців міжвоєнних поколінь закоренилася легенда, що, мовляв, у 1917 році існувала тримільйонна армія українців у російській імперії, але Центральна Рада своєю нерішучістю і своїм пацифізмом дозволила цій могутній силі розпоршитися, загубити свій революційний ентузіазм. На цій легенді будується серйозний закид Грушевському і його прем'єр-міністрові Винниченкові, мовляв, вони демобілізували військові частини, не створили української національної армії, а тільки думали про якусь народну міліцію. До речі, цей самий закид роблено колись і С. Петлюрі, найближчому співробітнику Грушевського і Винниченка, зокрема у військових справах.

Однаке концепція народної міліції нічим не гірша за будь-яку іншу військову систему, бо вона встановляє обов'язок для всіх громадян обороняти зброєю свою країну. Систему міліції успішно встановлено і збережено досі в Швейцарії. Сполучені Штати Америки відвоювали свою незалежність від Великобританії саме завдяки народній міліції. І в США і в Великобританії народна міліція зазнавала різних змін, але й досі там вона становить важливу базу національних збройних сил. Англійська Територіальна Армія, завданням якої від 1908 року є обороняти Англію від зовнішнього ворога, є нічим іншим, як міліцією; мала постійна британська армія була призначена лише для імперських операцій поза Великобританією.²⁰⁾

Михайло Грушевський, Петлюра і Винниченко були за концепцію народної міліції, бо побоювалися розвитку такого мілітаризму на

¹⁹⁾ Там таки, стор. 116.

²⁰⁾ Walter Millis, *Arms and Men* (Mentor Book, New York, 1958); Eric W. Sheppard, *A Short History of the British Army* (New York, 1951).

Україні²¹⁾), який був у Німеччині та значною мірою в царській Росії, де «армія посідала державу», а не держава армію. Зате громадянин-мільціонер зобов'язаний уважати себе передусім громадянином, а щойно на другому місці вояком. Ясно, що для такої народної міліції треба національно-свідомих громадян. Але у 1917 році національно-несвідомих громадян України неможливо було притягнути до військової служби навіть примусом. Неспроможна була зробити це Українська Центральна Рада, не зумів добитися цього гетьман Скоропадський, не могла довершити того і Директорія УНР у 1919 році.

Центральна Рада орудувала таким людським матеріалом, який був тоді на Україні, та надіялася, що з бігом часу їй пощастить підвищити громадський рівень народних мас. Все таки вона виразно ухвалила постанову про утворення народної армії на засадах міліції для оборони від зовнішнього ворога. Існуючі військові частини всеросійської армії на території України мали бути демобілізовані відповідно до років служби, і щойно тоді увійшла б у силу нова система. На проведення цієї військової реформи асигновано 400 000 000 карбованців.²²⁾ Відносно багато, якщо брати на увагу неможливість новоорганізованої республіки. Тому даремно твердити, що Центральна Рада занедбала заходи оборонного характеру в ім'я своєї віри у вселюдський мир і всевітню федерацію вільних держав. Якщо українські діячі вірили у таку спілку народів, то вони не єдині; до числа тих людей належали і належать передові діячі світу. У цьому відношенні українці не були позаду.

Не занедбавши оборонних заходів, Центральна Рада з Грушевським на чолі не могла виконати своєї програми з різних причин. Сама ситуація 1917 року на території російської імперії підривала їхні заходи. Російські армії розкладалися в наслідок невдалої війни, якої народи не потребували й не хотіли. Сам царський режим розклав ту армію своєю нерозпорядливістю і корупцією. Дехто приписує забагато заслуг у цій справі більшовикам. У 1917 році вони були надто слабкі, щоб розкласти одну армійську групу на будь-якому частковому фронті, а що говорити про весь фронт між Чорним і Балтицьким морями! Вояки просто були втомлені війною і хотіли за всяку ціну повернутися додому. Хто хотів змусити їх воювати, той остаточно мусів упасти під їхнім тиском.

Частини розкладених дивізій проходили організованими бандами через Україну. Грабіж, підпали, насильства, нужду, хвороби несли ці ешелюни, зупиняючися по українських містах і селах. Як інформував Ген. Секретаріят Центральної Ради, перехід військових частин через Поділля можна прирівняти до переходу татар через Україну: де вони пройшли, там по селах zostалися чорні обгорілі стовпи, зни-

²¹⁾ М. С. Грушевський, Вибрані праці, стор. 103-106.

²²⁾ Д. Дорошенко, там таки, стор. 374.

щено засіви, худобу, птицю, випущено воду із ставків, були численні випадки гвалтування. Це дані про ситуацію в Лeticівському повіті.²³⁾ Подібна ситуація була на Київщині та на Волині. Український уряд мусів обов'язково позбутися тієї язви, розформувати частини з настроями банд і вислати їх поза межі України.

Про розміри розкладу російських збройних сил свідчить обставина, що більшовицькі лідери в Росії теж не могли використати для своїх цілей регулярні військові частини і мусили організувати власну міліцію під назвою Червоної гвардії.²⁴⁾ Троцький був спроможний утворити ядро пізнішої Червоної армії саме з добровольців та охочих боронити більшовицьку справу під виглядом робітничо-солдських рад. З добровольців організувала свої військові частини Центральна Рада, і вони захищали Україну від російського наступу з півночі та сходу. Покористуватися українцями-воєками в російських частинах (чи навіть українізованими відділами) в Петербурзі, Москві, на Білорусі, чи в Омську — було практично неможливо. Досить глянути уважно на карту тогочасної Росії, пригадати існування фронту проти центральних держав і пригадати знищення транспорту і зв'язку, щоб усвідомити дійсність: мітичне тримільйонове українське військо не існувало. Якби воно було, тоді воно змело б усе перед собою — навіть послаблену австро-угорську армію, хотіла б того Центральна Рада чи ні. Тим часом Центральна Рада не могла покористуватися навіть військовими частинами, які були розташовані в Києві; вони проголошували неутралітет у конфлікті між Центральною Радою і більшовицькою організацією, бо це були люди, які не хотіли воювати, а перебування у казармах та у військових формаціях забезпечувало їм одяг, харч і дах над головою.

Нестача ефективних збройних сил для оборони держави не була б такою трагічною в своїх наслідках, якби Україна у 1917 році являла собою розвинуте українське суспільство — поневолену колись націю, але завершену в своєму розвитку. Тим часом Центральній Раді доводилося вести національно-освідомлюючу роботу, щоб наш народ міг виявити себе в державно-правових формах. Треба було організувати державну адміністрацію буквально від основ. Навіть в упорядкованих відносинах відстань становить велику перешкоду в адмініструванні країною. Відомо, що Україна — не Люксембург, на європейські умови вона велика країна. У великій державі вплив влади навіть за мирних умов слабне пропорційно до відстані між окремими районами і центром влади. Багато українців не враховує того відцентрового чинника. У 1917 році обласні інтереси на Україні мусили проявитися з особливою силою після розвалу російської централі-

²³⁾ П. Христюк, Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 (Відень, 1921-1922), II, стор. 11-12.

²⁴⁾ Carr, *op. cit.*, III, 60-62. Рішення творити регулярну армію, себто Червону армію, ухвалено щойно 1 січня 1918. «Вопросы истории», 2, 1948, стор. 50.

тичної адміністрації, яка століттями придушувала всяку ініціативу областей і громад. Тепер населення і керівники областей ставили свої «волосні» інтереси вище за інтереси всієї України, яка в їхній уяві не існувала і ще не могла існувати.

А не могла вона існувати, бо не існувало ніяких українських державно-правових установ з минулого. Не було українського місцевого самоуправління, тоді як, наприклад, поляки під трьома окупаціями мали таке самоуправління. Не було ніякої української регіональної законодавчої палати, як існувала з перервами від 1809 року законодавча палата у Фінляндії.²⁵⁾ Не збереглося українське законодавство, як збереглося шведське право у Фінляндії, а польське — на території т. зв. Конгресової Польщі під Росією. Не було окремої української церковної структури, а про будь-які українські парамілітарні чи спортивно-виховні організації молоді й мріяли ніхто не мріяв. Україна під Росією являла собою асимільовану частину російської держави з російськими правовими установами, що глибоко проникли в українське суспільство згідно з пляном централістки Катерини II, яка вимагала: «Щоб не було ніякої різниці між Україною і Росією.

Поряд з цим на Україні не було ані української промисловости, ані підприємців, які жили б інтересами економічного простору України, чи принаймні інтересами «Півдня Росії». Вся промисловість, торгівля і фінанси на Україні являли собою інтегральну частину промисловости, торгівлі і фінансів Росії. Майже цілковито російським або русифікованим було міське населення і робітництво України. Якщо деякі еміграційні публіцисти застосовують термін «українська промисловість» у дореволюційній Росії, то це звичайне непорозуміння, породжене наївними бажаннями емігрантів. Навіть УРСР має більше уявно української промисловости сьогодні в централізованій економіці СРСР, ніж Україна мала за царату; сьогодні київський уряд принаймні на папері адмініструє своїми ресурсами на території своєї паперової республіки. Становище України до 1917 року найвлучніше схарактеризував драматург Микола Куліш, кажучи: «Ніч, як Росія, Росія як ніч — не видно й не чути про нашу Україну».²⁶⁾

Серед тієї російської пітьми жила переважно неписьменна маса українських селян, які ще й звали себе по-різному (малороси, хахли, місцеві, православні) та, як звичайно люди, турбувалися лише поліпшенням власної матеріальної долі, бо вона була справді незавидна. Лише маленький відсоток серед них був письменний, а з того частина вважала себе українцями завдяки праці невеличкого гурту української інтелігенції. А втім українська інтелігенція сама ще не мала уточненої концепції українства в національно-державному відношенні. Яскравим прикладом цієї нез'ясованости українських політичних

²⁵⁾ Michael T. Florinsky, *Russia: A History and an Interpretation* (New York, 1953), II, 702-704.

²⁶⁾ Микола Куліш, *Патетична соната, Твори* (Нью-Йорк, 1955).

ідей може послужити стаття С. Петлюри 1914 року, в якій заявлено від імени українців вірність всеросійському режимові та підтримку для воєнних зусиль Росії.²⁷⁾ Протягом кількох місяців революції 1917 року ця інтелігенція відносно швидко усвідомила свої завдання, але вона була надто нечисленна та ще й послаблена впливом значного числа інтелігентів за кордон. Додаймо ще той факт, що в полоні різних держав перебували тоді десятки тисяч боездатних українців — нерідко національно усвідомлених протягом воєнних років, але в силу обставин вони були виключені від революційно-визвольних процесів на Україні.

За таких складних умов всеросійської революції та при всебічному бракові національних сил М. Грушевський, з невеличкою групою інтелігентів та інтелектуалів (щоправда, «інтелектуалів-романтиків», за висловом Дж. Кеннана)²⁸⁾, крок за кроком відвоював у росіян те, що Росія підступно й насильно пограбувала в українців, від 1654 року почавши. Він свідомо і впевнено провадив народні маси до себеусвідомлення і себевиявлення в українських державно-правових формах. Доводилося перемагати океан труднощів; не лише організувати державу, але й усвідомляти народні маси; писати, хто такі українці і до чого вони прямують; пояснювати основні юридичні терміни й поняття: що таке автономія, централізація, децентралізація, самоуправління, неповна державність і самостійна незалежна держава.²⁹⁾ Тільки незнанням тих оригінальних писань і принципів, що ними керувався М. Грушевський, можна пояснити закиди на адресу першого президента Української Народної Республіки, наче б то він був лише за автономну, а не самостійну українську державу.

Тим часом можна лише подивляти М. Грушевського і його співробітників, бо вони зробили більше, чим могли, і більше, ніж сподівалися зробити. Третім універсалом вони утворили Українську Народну Республіку з законною українською владою. Що це була реальна, не фіктивна та, не зважаючи на федералістичні заяви, справді незалежна держава українського народу, показує готовість Великобританії і Франції визнати Генеральний Секретаріат Центральної Ради де факто урядом України. У дипломатичній ноті ген. Табуї, комісара Французької Республіки при уряді Української Народної Республіки в Києві, пояснено, що це визнання було насправді визнанням де юре. У цій ноті сказано, що дату 18 грудня 1917 (коли ген. Табуї заявив міністрові закордонних справ УНР готовість Франції дати допомогу новоутвореній українській республіці) треба вважати датою встановлення офіційних стосунків Франції з Україною: «Починаючи з цієї дати, Франція увійшла в офіційні стосунки з Україною». До

²⁷⁾ Симон Петлюра, Статті, листи, документи (Нью-Йорк, 1956), стор. 184-187.

²⁸⁾ George Kennan, *Russia and the West* (New York, 1962), стор. 49. Ця праця відзначається глибоким вглядом у міжнародні стосунки 1917 року.

²⁹⁾ М. С. Грушевський, *Вибрані праці*, стор. 142-149. Carr, *op. cit.*, I, 260.

речі, 11 січня 1918 представник Великобританії в Києві Піктон Барге заявив міністрові закордонних справ УНР, що британський уряд іменував його своїм офіційним представником при уряді Української Народної Республіки.³⁰⁾

Напевно британські та французькі спеціалісти міжнародного права були вражливіші на різні відтінки юридичних актів від деяких українських журналістів, що з легкої руки кидають камінь обвинувачення на діяльність М. Грушевського і всієї Центральної Ради. Уряди обох могутніх великодержав не зробили б таких офіційних кроків, якби вони вважали першу УНРеспубліку неповноцінною державою.

Та не лише юристи й державні діячі західніх великодержав вважали третій універсал основним законом про утворення суверенної УНРеспубліки. У своїй заключній промові на сесії Центральної Ради 17 листопада 1917 М. Грушевський з'ясував свої погляди на це питання виразно:

«Недалеко, очевидно, той момент, коли Українська Центральна Рада, як верховний орган України, буде мати змогу передати свої функції суверенному органу УНРеспубліки, Установчим Зборам, призначеним на 9 січня 1918... Я порторюю — наші успіхи, досягнені за тих дев'ять місяців, величезні. Почавши із скромної організації культурних і професійних організацій, які зібрані в однім з маленьких приміщень сього будинку, ми перетворилися в орган найвищої влади, признаної цілою Україною. ... Але супроти безмежної широти програми, яка стояла перед нами, ми не могли йти в усіх областях однаково...»

В сфері політичній ми зробили багато. Обставини зложилися так, що ми досягнули навіть більше, ніж ставили се своєю метою. Ми стояли і стоїмо на принципі федерації і українські фракції в Центральній Раді на останній сесії зазначили, що стоять на ґрунті федерації і не мислять собі існування України у формі відокремленої політичної одиниці. Але обставини зложилися так, що фактично Україна стала вже, як я сказав на початку, самостійною і незалежною республікою. З того боку влади ми не маємо нічого додати, бо, як признають усі найбільш ригористичні представники науки державного права, де упадає центральний об'єднуючий орган державний, там часті державної одиниці, які входили в те об'єднання, стають незалежними, самостійними державами. І не треба собі закривати очей на те, що Україна, наша Українська Народна Республіка, стала такою самостійною і незалежною державою... фактично обставини поставили нас на тій межі, за котру вже в розвою самостійности нема куди йти...»³¹⁾

³⁰⁾ Д. Дорошенко, там таки, стор. 234-235.

³¹⁾ Текст промови, див. Вибрані праці, стор. 150-155.

Варто пригадати читачеві, що в той час у Росії володіли вже більшовики, і тому федеративна Росія з ліберальним Тимчасовим урядом перестала існувати. Промова Грушевського є справді блискучим обґрунтуванням незалежності новоутвореної української республіки; водночас це була гідна парламентська відповідь тим критикам політики Грушевського на форумі Центральної Ради, які не хотіли взагалі творення української республіки. А це були репрезентанти великих сил на Україні — росіян, поляків, жидів і малоросів.³²⁾ Всупереч їхньому мисленню та помилковим думкам деяких українців М. Грушевський не вважав УНРеспубліки новотвором без історичної основи:

«Я підчеркую і кілька разів робив се, що ми не являємось, як часто висловлюються, якоюсь новою молододою республікою, ми відновляємо тільки нашу державність, якою ми жили і яка була відобрана від нас проти нашої волі, без признання, з тим відобранням ми ніколи не мирились. Державність наша являється таким же старим постулятом, як і наші соціальні програми, соціальні перспективи і досягнення . . .»³³⁾

Проаналізуємо коротко це експозе голови Центральної Ради від 17 листопада 1917 року. Поперше, він брав на увагу тогочасний стан речей на Україні та в світі. Центр російської федеративної держави, витвореної після безрзневої революції, перестав існувати в наслідок захоплення влади більшовиками у Петрограді. Тому Україна автоматично стала суверенною окремою державою українського народу. Його речник Центральна Рада, не вживаючи прикметників «самостійний» і «незалежний», проголосила цю суверенність третім універсалом. Підкресленням федеративних прагнень фракцій Центральної Ради, що репрезентувала всіх мешканців України, а не лише українців, керівники Центральної Ради паралізували ворожість тих націоналів і малоросів, які ще думали всеросійськими категоріями мислення. Насправді такої федеративної Росії, якої вони собі бажали, вже не було, і Грушевський сказав їм це у вічі.

Подруге, формула Грушевського була прийнятна на тогочасному міжнародному форумі. Будь-якій новооформленій державі тяжко здобути визнання великодержав, а зокрема союзників попередньої імперії, в склад якої дана країна входила як безіменна область. Великобританія і Франція хотіли зберегти свої пов'язання і з Росією і з Україною на базі передвоєнних домовлень з тогочасною суцільною російською великодержавою. Формула Центральної Ради — себто формула не підкресленої незалежності відповідала їм, і вони визнали УНРеспубліку суверенною незалежною державою.

Особливо прийнятною могла бути ця формула третього універсалу для президента Вілсона і американського уряду, який не хотів втрутати в загальноросійські справи і порушувати право мешканців

³²⁾ Див. VII розділ праці Дмитра Дорошенка.

³³⁾ М. С. Грушевський, Вибрані праці, стор. 152.

Росії на вільний вияв волі.³⁴⁾ Більшовицького уряду Росії США не визнавали, а також покищо не брали до відома факту творення етапами української держави. Все таки лібералізацію, демократизацію і федералізм на території Росії американські державні діячі вітали, як прогрес. Упадок федерального центру в Росії створював для них нову ситуацію, а виникнення УНРеспубліки (яка не порушувала апріорі прав на самовизначення російського народу в американському розумінні) відкривало перспективи на порозуміння між Києвом і Вашингтоном. На перешкоді цьому порозумінню стали агресорські дії більшовицької Росії супроти УНРеспубліки та вимушений воєнними діями Берестейський договір між Центральною Радою і Німеччиною та її союзниками.

Третім важливим аспектом експозе М. Грушевського є безперервність української державности. Всупереч своїм сучасникам він вважав УНРеспубліку лише новою формою української держави, яка існувала в минулому. І це найбільший вклад М. Грушевського в українську політичну думку. Він пов'язав різні етапи фрагментарної історії українського народу в суцільний ланцюг одного розвитку — в один потік зусиль, наслідків і вислідів. Русь і Україна в його системі мислення являли собою один потік, що заповнювався водами, інколи слабнув, висихав, а потім знову вибухав повинню нагромадженої народної енергії: від антської держави через Київську Русь, Галицько-Волинське Королівство, Козацьку Державу, Гетьманщину під протекторатом царя і, врешті, через поневолення протягом 150 років аж до революції 1917 року і утворення першої Української Народної Республіки.

Того всього, мабуть, не розуміло тогочасне суспільство України. На його низький рівень державно-політичного мислення вказує наступна обставина: лише одна українська газета в Києві правильно і гідно оцінила третій універсал та концепцію М. Грушевського. Газета «Боротьба» в ч. 14 за 1917 писала: «Акт Центральної Ради відновив загублену в історичній мандрівці українського народу українську державну традицію, і на полудневому сході Європи постала, як два з половиною століття тому, нова держава — Україна».³⁵⁾

М. Грушевський допоміг тогочасному суспільству віднайти свій історичний шлях. Завдяки йому зміцнилася концепція єдності українських земель — від Холмщини до Закарпаття, від Буковини по окраїни Чернігівщини, по Кубань і Аккерман. Завдяки йому українці отримали свій герб — тризуб, що пов'язує княжу епоху української історії з новочасною епохою 20 століття; завдяки йому те суспільство отримало блакитно-жовтий прапор, що пов'язує остаточно історичну Галичину з центрально-східними українськими землями. Завдяки М.

³⁴⁾ Kennan, op. cit. Див. того ж автора *Soviet-American Relations, 1917-1920, Vol. I, Russia Leaves the War* (Princeton, 1957).

³⁵⁾ Д. Дорошенко, там таки, 186.

Грушевському в східній Україні розвинулася парламентська система і правовий підхід до державних справ. Ясно, що усе це він довершив не сам, а при допомозі своїх співробітників. Все таки він унапрямував цю діяльність, і завдяки його умінню координувати і співпрацювати з іншими були конструктивні результати за найбільш невідрадных умов, які можна взагалі уявити.

Без цієї муравлиної роботи, проведеної Центральною Радою в період від 17 березня 1917 року до 29 квітня 1918 року ледве чи можна уявити собі наступний етап боротьби за українську державу — за гетьмана П. Скоропадського у 1918 році та під прапорами Директорії в 1919. На підвалинах першої Української Народної Республіки базувалася і далі базується боротьба українського народу за свою державу і за право на розвиток як суверенної нації з новочасним складом. Щоб успішно поборювати цю концепцію української держави, більшовицька Росія мусіла частинно відступити із своїх централістичних позицій та погодитися на утворення Української РСР.

Перемігши концепційно, М. Грушевський зазнав поразки лише в своїй практичній політичній діяльності в наслідок втручання Німеччини у внутрішні справи УНРеспубліки в березні-квітні 1918. Реакційні німецькі кола з ген. Гренером на чолі (прихильником русофільської лінії німецької політики на сході Європи) запланували і провели державний переворот: німецькі вояки брутально розігнали тимчасовий парламент України Центральної Раду і арештували уряд. Це дуже повчальний епізод з історії новочасної української нації.

Михайло Грушевський завжди був проти німецької орієнтації української політики, але в умовах початку 1918 року він робив усе можливе, щоб зберегти й розвинути новоутворену українську державу. В ім'я тієї мети він поступився своїм особистим принципом, погодився на непрошеного союзника, а згодом весь час гідно захищав суверенність УНРеспубліки перед німецьким втручанням. Коли ж німецький офіцер на чолі відділу вояків вдерся в будинок Центральної Ради і в залі засідань уряду скомендував депутатам, міністрам і президентові Грушевському «Руки вгору!», тоді всі присутні підняли руки вгору; адже наказ супроводився десятком готових до пострілу німецьких рушниць. Лише президент М. Грушевський спокійно далі сидів при столі, мужньо глянув на озброєних наїзників і не підняв рук.³⁶⁾

Не німці настановили його на пост голови української держави, то й повинуватися їм він не хотів. Грушевський серйозно трактував свій пост і свою державу навіть перед обличчям збройного ворога, який погрожував усім смертю. Ось мужній українець, гідний запорізької традиції, хоча він не був ні професійним військовиком, ні бойовиком терористичної організації, а тільки українським ученим. Тоді він єдиний врятував честь української нації.

³⁶⁾ Володимир Дорошенко, там таки, стор. 22.

З такою самою гідністю він перетривав багато днів в укритті, ховаючися від німецького переслідування. Крім того, уночі з 29 на 30 квітня довершено спробу атентату на нього. Українські націоналісти, а особливо українські комуністи могли б багато навчитися від будівничого першої Української Народної Республіки, як їм гідно захищати ім'я своєї нації-держави.

Після грудневого повстання проти гетьмана Скоропадського і відступу німців з України М. Грушевський правильно захищав думку, що треба відновити уряд Центральної Ради, який своєю програмою єдиний міг протиставитися більшовицькій агітації та вже запустив коріння в свідомість українського суспільства. Зберігаючи ті самі державно-правові форми, українське суспільство зміцнилося б і швидше перетворилося б у націю, свідому своєї мети і засобів до тієї мети. На жаль, тактичні міркування деяких українських діячів, а далі дечії особисті прагнення спрямували українську революцію на інші рейки. Та що найгірше — Михайла Грушевського, який був тоді орієнтиром для українських народних мас та інтелігенції, цілковито відсунено від зв'язку з державними справами. Після навмисних труднощів з паспортом йому врешті дозволено виїхати за кордон приватно, хоч тоді будь-хто міг отримати дипломатичний паспорт УНР для репрезентування України чи інформування чужинців про Україну в Італії, Франції або Швейцарії.³⁷⁾

Наскільки інакше виглядала б дипломатична акція України, якби нею керував проф. М. Грушевський, людина ознайоmlена з західноєвропейським світом, яку не можна було приспати газетними фразами репортерів другорядних чужоземних газет. Брак почуття української гідности нерідко спонукував наших діячів висувати на закордонні пости некваліфікованих людей, які, мовляв, були б «добре бачені» союзницькими великодержавами. А треба було людей, які уміли б виконати належно роботу і були б гідними партнерами у переговорах при дипломатичному столі.

Навіть і ці прикrostі не відштовхували М. Грушевського від української справи. З позиції приватної людини на празькому ґрунті він допомагав встановлювати зв'язки українців з впливовими колами західноєвропейських суспільств. Читаючи його записки про ці заходи, бачимо наочно, що він був чи не єдиним українцем поза межами України, який знав і розумів тогочасну європейську ситуацію: Антанта, під тиском Франції, була упереджена супроти України, тому даремно було достосовувати всю свою політику, а зокрема внутрішню, до вимог чи уявних бажань антантських місій і представників. Навпаки, треба було ставити їх перед dokonаними фактами на українській землі в політичному, соціальному і зокрема у військовому відношеннях. Того не спроможна була зробити Директорія, що на міжнародному форумі діяла окремо від уряду Західноукраїнської Олас-

³⁷⁾ М. С. Грушевський, Вибрані праці, стор. 157-158.

ти УНР. Незалежної української лінії в своїй політиці неспроможна була вести і новостворена радянська українська республіка, бо її уряд (не зважаючи на всі заходи М. Скрипника) вважав себе лише тимчасовою експозитурою єдиної комуністичної Росії. Все це бачив і розумів М. Грушевський, але він був безсилий. Його відкинено від участі в керівництві справами України, немов той камінь, що його відкинули євангельські будівельники, не усвідомлюючи наріжної вартости того каменя.

Якщо керівний прошарок українського суспільства 1917-18 років не зовсім розумів концепцію української державности М. Грушевського і не завжди підтримував його заходи з потрібною наполегливістю, то післявоєнне покоління теж не вільне від помилки. У 20-их роках М. Грушевського атакували з особливим завзяттям речники т. зв. інтегрального націоналізму. Цю течію викликали публіцисти, які раніше поборювали Центральну Раду. Вони прищепили західно-українській націоналістичній молоді свою тезу про уявну вину М. Грушевського і Центральної Ради за невдачу революційно-визвольної боротьби України 1917-20. Зручним, хоча демагогічним, аргументом послужила їм обставина, що у 1924 році проф. М. Грушевський добровільно повернувся на Україну для наукової праці. Розгляньмо коротко цей епізод у житті науковця і державного діяча.

Як відомо, шестирічне перебування М. Грушевського на Україні (1924-30) дало справді великі наукові плоди. Він завершив ще один том своєї «Історії України-Руси», п'ятитомову «Історію української літератури» і незвичайно пожвавив діяльність наукових кіл України.³⁸⁾ При тому він ніколи ніякими заявами ні ділами не дав публічної підтримки советському режимові на Україні, хоч того домагався Кагановіч — сталінський диктатор від українських справ у тому часі.

Якби результатом роботи Грушевського за цей короткий час були лише наукові праці і збудження української наукової мислі в УРСР, тоді його повернення теж виправдалося б за тогочасних умов. На еміграції він дожив би свого віку як ще один згрікнілий емігрант серед розсварених політиканів і спогадописців. Одначе роля М. Грушевського під час його перебування в УРСР не обмежувалася лише науковою роботою. Для українців на рідних землях він був справжнім орієнтиром саме тоді, коли там не існував ніякий український національний авторитет — ні світський, ні духовний, ні культурний, ні політичний. Українські національно-правові установи були вже скасовані, а українські радянські установи були новотворами, що їх швидко ліквідовано і замінено всесоюзними (насправді — всеросійськими); окремі державні діячі радянської України — Петровський,

³⁸⁾ О. Ohloblyn, *Ukrainian Historiography 1917-1956* (The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., Vol. V-VI, 1957), 309-313.

Про наукову працю Грушевського і її значення для України 20-их років див. Н. Полонська-Василенко, *Історична наука в Україні за советської доби та доля її істориків*, Записки НТШ, т. СІ XXIII, (1962) стор. 7-15.

Любченко, Затонський чи навіть Скрипник — не мали всеукраїнського авторитету.

Тому суспільство України орієнтувалося на відомого діяча з української національної і соціальної революції 1917-18 років Михайла Грушевського. Українські національні сили з його приїздом у Київ почали усвідомлювати і пекучу потребу, і можливості перетворення українського селянського народу в новочасну українську націю та емансипування її навіть у державних формах УРСР. Тогочасна харківсько-київська влада УРСР якоюсь мірою теж розуміла це. Вона бо мусіла знати, що загалу українців ніщо не в'яже з новим режимом і що вони не дивляться на Харків чи Київ, як на центри української влади і керівництва в політичному й культурному відношеннях; адже в тих центрах для загалу українців не було справжнього речника українських народних інтересів. Своєю присутністю на Україні М. Грушевський міг надати УРСР стабільності в очах народу, але й водночас він міг деякою мірою прицепити цій республіці українські національні властивості. У своєму бажанні розвинути УРСР у повноцінну українську комуністичну державу харківська влада вирішила піти на поступку і домоглася у Москві згоди на приїзд М. Грушевського.

Результатом такого співжиття і співдіяння українських патріотів двох різних політичних й економічних концепцій української держави могло бути: зміцнення національних українських сил в УРСР, витворення українського робітництва й технологічної інтелігенції, а врешті розвиток УРСР в українську суверенну державу. Щойно тоді були б вигляди на розвиток УРСР в таку державу, яку після війни 1939-45 розвинув Тіто в Югославії.

Якщо цих міркувань не зрозуміли українські націоналісти екстремного напрямку поза межами УРСР, якщо не усвідомлювали цього деякі українські патріоти в Києві (наприклад, М. Могилянський), то їх швидко зрозуміли російські шовіністи в Москві. Вони негайно припинили не лише українізацію, але й весь процес кристалізування української нації. Грушевського поселено примусово в Москві (1931), а незабаром заслано на Півкавказзя, щоб перервати його добротворчий вплив на керівний прошарок українського радянського режиму і на все суспільство. У Москві тоді вже вигострено сокиру російського великодержавного націоналізму, призначену на голови всього керівного українського прошарку. Під тією сокирою незабаром мали впасти майже всі, кого можна було зараховувати до системи тогочасного мозку української нації — від Грушевського і письменників розпочинаючи, на Скрипникові та марксистах-істориках типу Яворського і тисяч «добрих комуністів» (за висловом Хрущова 1956) кінчаючи.

Вклад М. Грушевського у спробу збереження здобутків української революції 1917 року можна оцінити належно тоді, коли дивитися на його спробу з погляду українських націотворчих і державо-

творчих інтересів, а не з погляду партій, що боролися й борються лише за місце при кермі українською державою. Своїм перебуванням в УРСР він зміцнив і продовжив революційний процес розвитку і зростання української модерної нації. Якщо правда, що в 20-их роках на Україні постало раптове й буйне відродження України в різних галузях життя й культури, то одним із головних моторів того руху був саме М. Грушевський, а не лише письменники т. зв. розстріляного відродження. Саме тому Москва дозволила реабілітувати майже всіх тих письменників, але вона далі не дозволяє реабілітувати М. Грушевського і велить пропагувати псевдонаукові історичні тези, аби тільки повалити конценцію української держави, зформульовану головою Центральної Ради. Тому ще й досі Москва велить звати його «зрадником українського народу».

Українські радянські вчені та інтелектуали трагічно провинюються супроти свого народу тим, що вони далі слухняно підтримують і пропагують цю російську шовіністичну тезу навіть тепер, коли вже частково розгромлено сталінську великодержавну концепцію історії і державознавства.

Українські націоналістичні кола, не переживаючи такого зовнішнього тиску, який переживали і ще переживають українські радянські кола, теж провинюються супроти свого народу, бо вони прийняли чужу тезу про уявну вину Грушевського за неуспіхи української визвольної революції. Особливо завзято критикують його рішення повернутися на Україну. Ледве чи можна знайти другу паралельну ситуацію: ідеологічні та національні вороги однаковою мірою засуджують патріота — будівничого першої Української Народної Республіки.

Відкинувши М. Грушевського та його концепцію, як наріжний камінь української державности 20 століття, в нас відкрили двері для анархічних тенденцій. Відтоді кожна група розпочинала українську історію та державу від своїх власних «державних актів»: монархісти — від гетьманського перевороту 29 квітня 1918; прихильники Директорії — від протигетьманського повстання в грудні 1918; націоналісти «інтегрального світогляду» — з 1929 року (утворення ОУН) чи навіть від 30 червня 1941. Віднедавна українські комуністи взяли розпочинати історію від себе і доводять, що УРСР була утворена 25 грудня 1917, хоч насправді компартія тоді вважала Україну «федеративною частиною Російської Республіки».³⁹⁾ Все це так, немов би не було майже однорічного підготовного етапу, багатого на глибокий процес відродження української нації-держави після 150-літньої неволі.

Припинити цю саморуїнуючу тенденцію в політиці, публіцистиці

³⁹⁾ Історія держави і права Української РСР (1917-1960), Гол. редактор Академік АН УРСР В. М. Корецький (Київ, 1961), стор. 66.

та й частково в науці — нам конечно. В наслідок розпорошення українських національних сил і відступлення на побічні рейки визвольної політики українським керівникам 1918-20 не пощастило притягнути більшість свого народу на захист української держави; значна частина народних мас підтримала чужоземні сили в українських формах. Але й українські комуністи в 1918-34 роках не зуміли відвоювати суверенності своїй УРСР. Російські централісти об'єдналися довкола Сталіна і спільними силами «партійного болота» (як висловився М. Скрипник) звузили УРСР до південно-західного району Радянського Союзу, як південно-західнім краєм була колись Україна в царській Росії.

Зробити це було відносно легко тому, що сили Росії були більші за сили України в кожному відношенні. Крім того, уряд УРСР і комуністи України не мали ґрунту в українському народі. КП(б)У — це лише відділ всеросійської компартії, що постав у результаті боротьби українських комуністів проти Центральної Ради. Відхід від джерел української державности позбавив їх підтримки в народних масах. Саме в тому безґрунті таїться трагедія М. Скрипника та інших діячів, які пішли шляхом самогубства — особистого й політичного.

Українські націоналісти екстремного напрямку допустилися подібної помилки в міжвоєнні роки. У своїй критиці, викликаній болем за втрачені можливості 1917-20 років, вони погналися за магічними формулами на чужі поля. Друга світова війна з жорстокою об'єктивністю показала, що це була гонитва за блудними вогниками.

Нині черговим кроком буде повернути добру славу імені будівничого першої Української Народної Республіки у серцях і думках усіх українців, незалежно від місця їхнього перебування, від їхньої ідеології та віросповідання. Тому українські патріоти не сміють домагатися лише т. зв. реабілітації М. Грушевського в установах УРСР, де його розп'ято на хресті великодержавного російського шовінізму; це можуть і повинні довершити тамтешні українські вчені, принаймні як працівники науки супроти іншого науковця, якщо їм не вистачає сміливості реабілітувати його як українця-патріота. Українці поза межами України, що звать себе націоналістами, повинні також вийняти свої власні ідеологічні цвяхи, якими пригвождено руки будівничого першої Української Народної Республіки до хреста ворожої пропаганди. Пора повернути добре ім'я українській людині, що більше за всіх інших діячів України 20 століття спричинилася до перетворення української етнографічної маси в свідому себе і свого призначення українську націю. Того суспільно-державного процесу, чітко накресленого в слові Михайла Грушевського на святі української науки в Києві 1926 року, ще й досі не закінчено. Продовжуючи той процес, ми повинні всебічно реабілітувати речника концепції українського відродження.

Пора повернутися до джерел української державности!

*

«Ось Вам мої думки, що я їх пропоную українській громадськості поза межами України. Подвійної правди ніколи не захищаю і тут її не застосовую. Є одна українська правда, як є лише одні інтереси українського народу, що намагається емансипуватися з-під гнобительської опіки різних „старших братів”. Якщо українці, без уваги на всі різниці між ними, стоятимуть одні за одних, якщо вони спільно захищатимуть основні інтереси свого народу, де б вони не були, тоді наш народ зможе завершити успішно своє емансипаційне діло. Тоді можна буде завзято сперечатися і за державні форми, і за економічні системи, і навіть за ідеологію... А до того часу вистачить у Ваших земляків, колег і співробітників сміливості обороняти українські інтереси й українську точку зору на Україні незалежно від ідеологічних засновків? Бо серед нас, тут, помалу перемагає тенденція мислити передусім категоріями інтересів свого народу».

«Поживемо, побачимо!» — відповів співбесідник і ще раз довгим поглядом повів по місту-велетню франкомовної Канади, яка успішно захищає своє відмінне національне обличчя. Своєї відвертої думки він не висловив. Але слово про священний обов'язок українців супроти будівничого першої Української Народної Республіки Михайла Грушевського було сказане. Слово, що жевріє, не висловлене, в думках багатьох-багатьох сучасних українців.

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ

«СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР»

Книжка розміром на 380 стор. містить широкий критичний огляд сучасної радянської літератури з низкою екскурсів в історію її становлення, літературних портретів тощо. Крім того, на матеріалі найновішого часу автор обговорює тенденції й перспективи дальшого розвитку літератури в УРСР.

Ціна книжки: в Німеччині 12 н. м., у США — 3,40 дол., в ін. країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

*

Цінним доповненням названої книжки є

«ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР»

Ціна книжки: в Німеччині — 10 н. м., у США — 2,95 дол., в інших країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

Замовлення на обидві книжки приймає —

Verlag „Súčasnist“, 8 München 2, Karlsplatz 8/III, Deutschland.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ: РОЛЯ УКРАЇНИ В НОВІТНІЙ ІСТОРІЇ

Стаття була написана для дискусійного відділу американського журналу *Slavic Review*, де вона появилася з двома коментарями: Артура Адамса і (спільним) Джона Решетаря та Омеляна Прицака: (Ivan L. Rudnytsky, „The Role of the Ukraine in Modern History”, *Slavic Review*, vol. XXII, No. 2, June 1963).

Згодом дискусія була передрукована у книзі *The Development of the USSR: An Exchange of Views*, edited by Donald W. Treadgold (Seattle: University of Washington Press, 1964).

Український переклад, що появляється за згодою редакції *Slavic Review*, обіймає основну статтю та авторську відповідь опонентам, але не включає коментарів.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Дослідники вже не раз звертали увагу на одну різочу відмінність між історичним розвитком країн Західньої Європи й тих, що розташовані в східній половині континенту. Перші, зокрема Франція й Англія, зазнавали, не зважаючи на деякі революційні потрясення, безперервного піднесення. Менш сприятливою була доля Німеччини, а далі на схід годі знайти одну країну, яка не пережила б у якийсь час трагічного заломлення та періоду національної *capitis deminutio* (позбавлення прав вільної людини), що інколи продовжувалося століттями. Приходить тут на думку поневолення балканських народів та Угорщини турками, розчавлення Чехії габсбурзьким абсолютизмом і поділи Польщі.

Україна типowo східноєвропейська нація, бо її історія до високого ступеня позначена браком тяглости, дисконтинуїтетом. На шляху свого розвитку країна потерпіла два великі затемнення. Середньовічну Русь тяжко скалічив удар, що його завдала монгольська рука, відтак її поглинула Литва і ще пізніше анексувала Польща. У половині XVII століття Україна повстала проти польського панування, і так виник новий політичний організм — Козацька держава. Проте, до другої половини XVIII століття Російська імперія встигла зруйнувати автономію козацької України. Новий цикл піднесення розпочався в XIX столітті. Цей рух національного відродження завершився революцією 1917 року, коли виринула самостійна українська держава, яка одначе скоро підпала під контроль комуністичної Росії. Цей третій, останній великий відтинок української історії, що триває від 1780-их років до революції, а в певному розумінні й до сьогодні, творить те, що можна визначити як «новітню українську історію».

Коли в Східній Європі в XIX столітті почали розгортатися національно-визвольні рухи, вони належали до двох різних категорій. У рухах першої категорії провід залишався за традиційною панівною верствою, шляхтою; цей провід лише ступнево поповнювався дипломом нових людей плебейського походження. Програми національних рухів цього типу характеризував історичний легітимізм: їхньою метою було відновлення старої державности в її давніх границях. Щодо рухів другого типу, то провідну верству треба було творити зовсім наново, а зусилля були спрямовані на те, щоб «природну», етнічну спільноту підняти до рівня політично свідомого національного існування. Рухи цієї другої категорії мали повільніший старт, ніж перші, але вони черпали силу з своєї ідентифікації з прагненнями мас і скористали з неминучої демократизації суспільної структури. Часто траплялося, що територіяльні домагання націй цих двох типів перебували в конфлікті; в кінцевому рахунку перевага звичайно залишалася за другою категорією. Ці дві категорії називають націями «історичними» й «неісторичними».

Якщо ці поняття мають служити як корисні знаряддя історичного пізнання, треба тямити ось що: поперше, «неісторичність», у даному розумінні, зовсім не означає, що якась країна буцімто позбавлена історичної минувшини, — вона насправді інколи могла навіть бути багатію і славною, — але це поняття просто вказує на розрив у історичній тяглості (континуїтеті) народу, спричинений утратою традиційної репрезентативної верстви. Подруге, радикальна суперечність, що її бачимо між цими двома типами, коли їх схоплюємо як абстрактні соціологічні моделі, зовсім не перешкоджає тому, що в історичній дійсності існують перехідні форми, що за їх приклад можуть служити чехи.

Доказовий матеріал, який впадає в очі, спонукає нас зарахувати Україну до категорії «неісторичних» націй. Новітня українська нація не є простим продовженням або відновленням козацької України XVII-XVIII століть, а очевидно тим менше Київської та Галицької Руси.¹⁾ З другого боку, не вільно не додати тих ланок, що пов'язують національне *risorgimento* XIX століття з козацькою добою. Початки новітнього національного руху лежали в тих областях України, де козацькі традиції були найсильніші, і більшість провідних по-

¹⁾ Гідне уваги, що третій універсал українського революційного парламенту, Центральної Ради, який проголосив створення Української Народної Республіки (20 листопада 1917) та четвертий універсал, що декларував державну самостійність України та її повне відокремлення від Росії (22 січня 1918), оминали будь-які посилання на історичні права та базувалися виключно на принципі демократичного самовизначення. Оскільки президентом Ради та головним автором цих документів був сенйор українських істориків, Михайло Грушевський, це пропущення не було випадковим. Воно відзеркалювало одну з суттєвих прикмет ідеологій українського руху.

статей первісно вийшла з нащадків козацького старшинства. Символи й ідеї, що походили з козацької традиції, відіграли важливу роль ще навіть у роки революції 1917 року.²⁾

Під «українською історією XIX століття» можна розуміти дві різні речі: з одного боку, історію національного руху, з другого — історію країни й народу. Ці два розуміння тісно переплітаються, але вони не тотожні.

Починаючи з 1840-их років, аж до революції 1917 року тягнеться безперервний ланцюг груп та товариств, — оформлених або неформальних організаційно, — що посвятили себе ідеї культурного й політичного відродження України як відрубної нації. Той рух, — хоч поборюваний і переслідуваний царською владою, — виявився непереможним. У деякі періоди він засвідчував велику динаміку, — як, наприклад, у 1870-их рр.; знову ж в інші періоди, наприклад, у 1880-их рр., він, могло здаватися, западав у зимовий сон. Плідним завдянням, що його досі не зуміла повністю виконати історична наука, було б крок за кроком дослідити шлях, пройдений українським національним рухом, як Ян Кухажевський та Франко Вентурі дослідили шлях розвитку російських революційних рухів.

Проте ясно, що аж до самого передодня революції 1917 року національно свідоме українство становило рух меншости всього населення. (Це стосується тільки підросійської України; інакше було становище в Галичині під Австрією). Перед 1905 роком національний рух мало зачіпав селянські маси. Бувши наскрізь українські всіма своїми об'єктивними, етнічними прикметами, вони ще не встигли набратися модерної національної свідомости й залишалися політично назагал аморфні. Члени вищих клас були переважно зрусифіковані та, — за винятком тих, що активно ангажувалися в українському русі, — самі вважали себе за приналежних до російської нації. Виринає питання, чи в таких умовах дослідник має право включати в «українську історію» все те, що діялося на українській території.

Один мемуарист записав наступне спостереження: жартом казали, що коли б випадково розбився поїзд, що в 1903 році віз з Києва до Полтави делегатів на відкриття пам'ятника поетові Котляревському, це означало б, що українському рухові на довгий час прийшла

²⁾ Паралельну ситуацію знаходимо й при переході від першої до другої епохи української історії. Хоч Козацька держава не була прямим продовженням Київської держави, — але й вона не була позбавлена пов'язань з своєю попередницею. Українська («руська», згідно з номенклатурою того часу) шляхта, міщанство й духовенство, що серед них традиції Київської Русі залишалися живі навіть під польським пануванням, забезпечили козацьке військове товариство релігійно-політичною програмою, а подекуди й провідним персоналом, що піднесло протипольське повстання 1648 року до рівня національно-визвольної війни. З цього погляду українське козацтво радикально відрізнялося від подібних до нього спільнот окраїнного населення Росії, донських та яйцьких (уральських) козаків.

кришка; бо майже всі його провідні діячі вміщались у двох вагонах цього поїзду...³⁾

Але як же тоді пояснити, що рух, який на переломі століття нараховував ледве кілька тисяч здекларованих прихильників, уже біля 1905 року почав набирати масового характеру, а ще через дванадцять літ вибухнув 1917 року як народження понад тридцятьмільйонової нації? На це може бути тільки одна відповідь: серед населення України діяли також інші сили, які, не будучи тотожні з національним рухом, мали це саме спрямування і приціл і, немов притягнені непереборним тяжінням, врешті злилися з ним. Велике значення національного руху полягало в тому, що він відіграв роллю каталізатора.

Але ми не зуміємо історично збагнути зародження новітньої української нації, якщо зосередимо нашу увагу виключно на національному русі в вузькому значенні слова. Тут дослідник мусить взяти до уваги усякі інші сили, наприклад, працю українських земств або діяльність українських віток різних «всеросійських» революційних організацій, починаючи декабристами, через народників, аж по марксистські й робітничі гуртки на переломі століття.⁴⁾ Всі вони принесли свій вклад у формування модерної України. Крім того, при докладніших дослідках звичайно виявляється, що такі рухи (хоч вони не виявляли української національної свідомости у цілком скрісталізованому вигляді) мали її в зародковому стані, в постаті «південно-російського» регіоналізму або «територіального патріотизму».

Таким чином можемо ствердити, що центральна проблема в новітній українській історії — це постання нації, перетворення етнічно-мовної спільноти у самосвідому політичну й культурну спільноту. Докладніше вивчення цього предмету мусіло б включати дослідження всіх чинників, що впливали на націотворчий процес, чи то сприяючи йому, чи то спиняючи його. Треба було б взяти також до уваги взаємопов'язаності з усіма іншими силами, чинними на ширшій сцені Східної Європи.

Характер новітньої української історії рішуче міняється після 1917 року. Формування нації в основному завершилося в револю-

³⁾ Євген Чикаленко, Спогади (1861-1907). Нью-Йорк, 1955, стор. 337.

⁴⁾ Брак місця не дає можливості підкріпити ці твердження відповідними посиланнями. Нехай вистачать два короткі приклади: спогади В. Дебагорія-Мокрієвича та перша частина спогадів І. Петрункевича; перші дають картину революційного народництва, а другі — земського лібералізму на Україні 1870-их рр. Обидва діячі були українцями з походження, але вважали себе за приналежних до російської нації й писали по-російськи. Не зважаючи на це, вони були зовсім свідомі того, що народ, серед якого їм доводилося працювати, багатьма істотними рисами відрізняється від великоросів, та що до нього треба підходити інакшим способом. Ці мемуари без сумніву надихали специфічно українською атмосферою.

ційні роки 1917-20.⁵⁾ Упродовж останніх чотирьох десятиліть центральний мотив в українській історії — боротьба нації за збереження свого існування під чужинецьким пануванням та за відновлення її свободи й незалежності. Ця боротьба спрямовується аж по сьогоднішній день передусім проти радянської Росії. Але в міжвоєнний період на західній частині території України вона зверталася й проти Польщі, а в роки другої світової війни — проти нацистської Німеччини.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИЙОМИ

У дослідках над дореволюційною історією України доводиться наголошувати передусім соціально-економічний розвиток і еволюцію суспільної думки. Зате політично зорієнтована історіографія була б тут відносно непродуктивна.

Українці, — що не тільки не посідали самостійної держави, але навіть такого напівнезалежного, автономного політичного організму, що його мали поляки в постаті «Конгресового королівства», — не були спроможні брати участь у політичному житті на державному рівні. Вони не мали прямого зв'язку з великим світом дипломатії та військових справ. Міжнародний порядок, — установлений на українських землях в останній третині XVIII століття, через прилучення чорноморського краю та Правобережжя (себто території на захід від Дніпра) до Росії, а Галичини до Австрійської імперії, — перетривав в основному незмінно аж до 1914 року. Цей довгий період стабільності спричинився до того, що всяка думка про зміну існуючого міжнародного порядку здавалася сучасникам далекою й нереальною.⁶⁾

Умови в Російській імперії — принаймні перед 1905 роком — унеможлилювали явне політичне життя. З цього погляду українці в Австрії користувалися великою перевагою супроти своїх земляків, що жили під пануванням Росії. Від часу революції 1848 року галицькі українці брали участь у виборах, мали парламентарне представництво, політичну пресу, партії і громадські організації. В підросійській Україні політичні змагання могли виявлятися тільки нелегальним шляхом — через підпільні групи, що засяг їхньої діяльності був, з природи речей, обмежений. Однак, зміни в суспільній струк-

⁵⁾ Тільки в деяких відсталих областях, як Карпатська Україна (Підкарпатська Русь), кристалізація модерної національної свідомості затягнулася аж до 1930-их рр.

⁶⁾ Однак треба зазначити, що кожний великий міжнародний конфлікт, що в нього була втягнена Російська імперія, — війна 1812 року, кримська, балканська й японська війни, — мав виразний відгомін на Україні. Кожного разу виникали рухи, які прагнули до того, щоб використати труднощі Росії для поліпшення становища України.

турі та нові духові течії мусіли врешті теж неминуче приводити до політичних наслідків.

Два великі етапи в соціальному розвитку дореволюційної України — це, поперше, скасування кріпаччини в 1861 році та, подруге, піднесення модерної промисловости під кінець століття. Обидві події не обмежувалися Україною, а поширювалися на всю Російську імперію. Проте українські землі відзначалися деякими соціально-економічними особливостями. Загальнопоширена серед західних учених думка, що Україна була буцімто повнотою вплетена в господарську тканину імперії, «немов Пенсільванія у Сполучених Штатах», — неправильна. Українське селянство ніколи не знало системи земельно-передільної «общини», і воно, безперечно, було більш індивідуалістично настроєне, ніж російські «мужики». Через чорноморські порти українське хліборобство пов'язувалося з світовим ринком; російський аграрний експорт в більшості йшов з України. Україна завдячувала швидке розгортання свого гірництва та тяжкої промисловости масовому допливові чужоземних інвестицій. У багатьох відношеннях Україна перебувала в тісніших економічних зв'язках з закордоном, ніж з центральною Росією.⁷⁾

Аграрне перенаселення та гірка доля індустріяльних робітників доводили до загострення соціальних суперечностей на Україні. Характеристична для української дійсности (явище що його знаходимо й в інших «неісторичних» країнах) часткова збіжність соціальних і національних конфліктів. Великі землевласники, капіталісти та промислові підприємці були переважно члени місцевої російської, польської чи жидівської меншостей або чужинці. Таким чином майбутня революція мусіла бути рівночасно соціальною й національною. Український національний рух не був обмежений якоюсь однією суспільною верствою. Він знаходив собі індивідуальних поплічників серед вищих клас і сягав до індустріяльного робітництва. Однак найприхильніше його прийняли середні шари: заможне селянство, сільська інтелігенція, півінтелігенція та міська дрібна буржуазія, що народжувалася. Тісні зв'язки існували між національно свідомим українством та кооперативним рухом, що швидко розростався в роки перед першою світовою війною. Більші міста зберігали переважно російський характер; ця обставина згодом надзвичайно утруднила

⁷⁾ Один з ранніх українських марксистів, Юліян Бачинський, в есеї *Україна ingredienta* (1895) розвинув тезу, що промисловість Конгресової Польщі працює для російського ринку, від якого вона залежна, тоді як індустрія України й центральної Росії є радше природними суперниками. З цього він виводив прогнозу, що відокремлення України від Росії правдоподібніше, ніж Польщі. Ця помилкова прогноза свідчить, яке хитке чисто економічне тлумачення історичних подій, і власне за це критикували Бачинського його визначні сучасники М. Драгоманов та І. Франко. Проте факти, що на них вказував Бачинський, повчальні.

становище України під час революції. Але якщо судити з прикладів інших країн з подібною соціальною структурою, могло здаватися, що «українізація» великоміських центрів — це тільки питання часу.⁸⁾

Треба ще зупинитися на питанні, як на Україні відбивалася господарська політика російського уряду. Деякі історики-економісти, що працювали під час раннього радянського періоду (М. Слабченко, М. Яворський, О. Оглоблин, М. Волобуев), для визначення становища України в колишній царській імперії вживали терміну «колоніалізм». Вибір цього поняття, позиченого з марксистського арсеналу, не був доконче щасливий.⁹⁾ Царська Росія мала справжні колонії, як Закавказзя та Туркестан, але Україну годі зарахувати до них. Адміністрація розглядала Україну радше як приналежну до ядра корінних провінцій європейської Росії. Економічний прогрес України («Півдня Росії») в багатьох відношеннях поступав швидше, ніж московського центру. Проте господарська політика уряду була здебільша несприятлива для українських інтересів. Наприклад, Україна несла на собі надмірний податковий тягар, бо доходи, що їх держава збирала на Україні, у великій мірі не поверталися до неї, а витрачалися в інших частинах імперії. Будівництво залізничних ліній, що керувалося стратегічними міркуваннями, а також існуюча система транспортних і митних оплат не враховували українських потреб. Сучасники добре здавали собі справу з цієї проблеми. Гідне уваги, що індустріальні кола «Півдня» (що були неукраїнського походження й не мали зв'язків з національним рухом) виявляли нахил до тво-

⁸⁾ Треба пригадати, що Прага і Рига ще довго в ХІХ столітті зберігали переважно німецький характер.

⁹⁾ Примітка до української версії статті. Професор Олександр Оглоблин, що читав статтю в манускрипті, висловив авторові наступні зауваги до цього місця: «Кілька слів про істориків-економістів 1920-их років, отже і *pro domo sua*. М. Яворський не був істориком-економістом і не працював над цими проблемами. Він просто користувався вже готовими концепціями, нерідко навіть не посилаючися на їх авторів. Властиво самостійне наукове значення мають лише його праці з історії революційного руху другої половини ХІХ століття. (Маю на увазі II том його „Нарисів з історії революційної боротьби на Україні“). М. Волобуев не був істориком-економістом і взагалі дослідником: це економіст-публіцист. До речі, його відома стаття — це продукт колективного авторства (партійна опозиція на чолі з Шумським). Ви не зовсім точно характеризуєте мою концепцію. Я якраз заперечував (і тепер тої думки), що Росія провадила колоніальну політику на Україні, зокрема в царині економічній. Інша справа, що термін «колоніалізм», може, не цілком відповідний для Східної Європи. Але це суті не змінє. Слабченко дивився на це трохи інакше: він вважав Україну «колонією *sui generis*» (його власні слова). По суті однак він не заперечував моєї концепції». (Лист О. Оглоблина до І. Лисяка-Рудницького від 13 січня 1963).

рення регіональних синдикатів та об'єднань для оборони господарських інтересів області, занедбуваних петербурзьким урядом.¹⁰⁾

Друга велика ділянка дореволюційної історії України — це суспільна думка. Існує історична закономірність, стверджена досвідом, що згідно з нею в країнах, які не мають свободи, ми зустрічаємо тенденцію до «ідеологізації» політики і рівночасно до політизації культури й духового життя. Де громадські прямування не можуть виявлятися в легальній, практичній діяльності, там вони звертаються в царину теоретичних програм і ідеологій. У цих умовах творці та носії культурних вартостей вирощують у собі сильне почуття свого громадянського покликання. Сказане стосується в рівній мірі російського та українського суспільства у XIX столітті; але між ними була одна важлива різниця. Росіяни, хоч підвладні деспотичному режимові, були членами самостійної й могутньої нації і не мали підстав скаржитися на якісь специфічно національні кривди. Тому духова енергія російських інтелектуалістів зосереджувалася головне на будіванні соціальних або теократичних утопій. Зате українські інтелектуалісти почували обов'язок відстоювати права своєї країни на відрубне національне існування.

Ледве чи можна перецінити величину завдання, що віч-на-віч із ним стояли українські інтелектуалісти. Царський уряд послідовно дотримувався політики (що знаходила повну підтримку російської громадської думки, включно з її лівим крилом) заперечувати саме існування української національності. Ті первні української спадщини, що їх можна було привласнити, проголошувано власністю «всеросійської» нації, що в ній «малороси» були тільки племінною віткою; інші первні української спадщини, які не підпадали під таку експропріацію, систематично приглушувано та винищувано. Наприклад, російський уряд зважився звести українську мову до рівня селянської говірки і тому видав 1876 року загальну заборону всіх українських публікацій. Наперекір цьому жахливому натискові українські мовознавці й етнографи захищали ідею, що Україна — це окрема етнічна одиниця, на рівні з іншими національними групами

¹⁰⁾ Найбільшою кривдою, що її царська Росія заподіяла українському народові в царині соціально-економічної політики, було заведення кріпаччини в 1783 році. Як довго козацька старшина ще виявляла нахил до політичного сепаратизму, тактика царизму полягала в тому, щоб удати з себе «захисника» простолюддя проти місцевої провідної верстви. Згодом, коли загроза сепаратизму зменшилася, пожертвувано інтересами селянства, щоб цією ціною примирити українське шляхетство з утратою політичної автономії країни. Кріпацьку неволю на російський кшталт заведено на Україні власне в той час, коли ця система вже починала відмирати в інших частинах Східної Європи й коли навіть у Галичині вона зазнавала обмежень через законодавство «просвічених монархів» — Марії Терезії й Йосифа II.

слов'янської сім'ї; українські історики, від Костомарова до Грушевського, доводили тяглість минулого розвитку їхньої країни, від передісторичних до нових часів.

Національна свідомість обіймає не тільки систему ідей більш-менш раціональної, пізнавальної природи, але також емоційне захоплення, що його стимулюють радше поети й письменники, ніж учені. Це не випадок, що репрезентативним героєм України у ХІХ столітті був не державний муж або воїн, але поет — Тарас Шевченко. Його історичного значення не можна окреслити чисто літературними мірилами. Українська громадськість бачила і продовжує бачити в його особі пророка, який своїм надхненним словом торкає і перетворює серце свого народу.

Щодо української політичної програми, то її підвалини були покладені в 1846-47 рр. гуртком молодих інтелектуалістів у Києві, що відомий під іменем «Кирило-Методіївського Братства». Зазначаючи ступнево ревізії та розробки, вона залишилася платформою українського руху аж до самої революції. Клясичний її виклад знайдемо в писаннях найвизначнішого українського мислителя другої половини ХІХ століття Михайла Драгоманова. Деякі індивідуальні та групові ідейні розходження були неминучі; проте в самому українському русі панувала далекосяжна однозгідність щодо засадничих справ: наполегливе прямування до радикальної соціальної реформи, але без духа жорстокости та виключности, що були притаманні багатьом російським революціонерам; відстоювання політичної свободи та конституціоналізму в західньому стилі; пропагування федералістичної перебудови імперії як засобу для задоволення українських національних прагнень, без конечности повного розриву з Росією.

Проте від 1890-их рр. існувала також альтернативна програма сепаратизму та державної самостійности України. Вона здобула визнання з боку галицько-української громадськости, але в підросійській Україні більшість речників національного руху залишилася вірна традиційній федералістичній програмі. Її заложенням була віра в те, що майбутня демократична Росія зуміє скинути з себе царистську спадщину імперіялізму, централізму та національного поневолення. Щойно в 1917 році, під впливом досвідів з російською «революційною демократією», український національний рух остаточно звернувся до самостійницької ідеї. Еволюція української політичної думки від федералізму до сепаратизму нагадує розвиток чеської національної програми — від Паляцького до Масарика.

Важливо зафіксувати ті ідейні формули, що в них українські мислителі окреслювали опозицію своєї нації до Російської імперії. Один з перших, хто схопив цю проблему, був колишній лідер Кирило-Методіївського Братства — М. Костомаров. Він протиставляв київську традицію свободи й індивідуалізму московській традиції авто-

ритаризму й підкорення особи колективові.¹¹⁾ Пізніші українські публіцисти та політичні мислителі не раз поверталися до цієї справи, хоч вони вже не користувалися костюмаровською романтичною термінологією. Вони вбачали в Україні, через її глибоко закорінену любов до свободи — органічну складову частину європейської спільноти народів, що до неї деспотична Московщина-Росія ніколи не належала як дійсний і законний член. «Найбільша частина національних відмін України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII в. (себто поки над нею не запанувала Росія) була більш зв'язана з Західною Європою, і хоч з проволокою, завдяки татарам, та все ж йшла разом з Західною Європою в суспільному і культурному процесі».¹²⁾ Ці слова Драгоманова, лівого ліберала і соціаліста, знаходять собі паралелю в міркуваннях консервативного мислителя В. Липинського: «Основною різницею України від Москви єсть не мова, не плем'я, не віра... а інший, витворений віками устрій політичний, інший... метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства».¹³⁾ Українські мислителі вірили в те, що визволення їхньої батьківщини, — все одно чи шляхом федералізму, чи сепаратизму, — приспіщило б лібералізацію цілої Східної Європи. Згідно з їхнім переконанням, централістична структура імперії служила фундаментом, на якому тримався царський деспотизм. Розбиття цієї монолітної єдності, що для її збереження була необхідна система загального поневолення, визволило б творчі, свободолюбні сили всіх народів, не виключаючи самих росіян.

У дослідках над інтелектуальною історією дореволюційної України не сміємо оминати тих учених українського походження, що працювали по російських університетах, видавали свої твори по-російськи, яких через це звичайно вважають за росіян. Назв'їм бодай кількох з них: філософи Памфіл Юркевич і Володимир Лесевич; економісти Микола Зібер, Микола Яснопольський і Михайло Туган-Барановський; соціологи Максим Ковалевський і Богдан Кістяковський; лінгвіст Олександр Потєбня; літературознавець Дмитро Овсянко-Куликовський; військовий теоретик Михайло Драгомиров. Список можна б легко продовжити. Виринає питання, яким правом наважуємося причисляти ці «світила російської науки» до української інтелектуальної традиції. Вивчаючи життєписи цих людей, знаходимо, що хоч вони вистерігалися явної ідентифікації з українським рухом, — що могло б мати катастрофальні наслідки для їхнього професійного

¹¹⁾ Див. есей Костомарова, «Две русские народности», вперше надрукований у журналі «Основа» (Петербург, ч. 3, 1861).

¹²⁾ М. Драгоманов, Вибрані твори, I, Прага, 1937, стор. 70. Цитата взята з «Автобіографії», написаної в 1883 році та вперше надрукованої 1896 року.

¹³⁾ Вячеслав Липинський, Листи до братів-хліборобів, Відень, 1926, стор. XXXV.

життя, — вони підтримували контакти з національним рухом як його «таємні прихильники». Коли б справа обмежувалася тільки цим, їхні зв'язки з українством могли б мати щонайменше біографічний інтерес. Але важливіша тут обставина, що структура мислення цих учених зраджує їх український ухил, хоч часто це проявлялося невловним способом, який на перший погляд малопомітний для стороннього спостерігача. На цьому місці мусить вистачити один приклад, що ілюструє нашу тезу. Це стосується Федора Мищенка (1848-1906), блискучого дослідника античної історії, що особливо цікавився питанням самоуправи автономної міської громади («поліс») та федералізму у старовинній Греції. Згідно з однією недавньою радянською розвідкою, «в (цьому) наполегливому підкреслюванні федерального принципу не можна не бачити впливу ідей українського буржуазного націоналізму».¹⁴⁾

Виникнення модерної української нації можна розуміти як наслідок взаємодії соціальних сил та ідей. Суспільні перетворення, які відбувалися на українських землях упродовж ХІХ століття, підготували народ для сприйняття національної ідеології, розробленої працею кількох поколінь інтелектуалістів. Політика царської Росії полягала в тому, щоб придушувати діяльність інтелектуальних кіл. Рівночасно уряд застосовував до нас систему патерналістичного нагляду, щоб таким чином охоронити їх від «зараження» та напостійно затримати в стані громадянської недозрілості. Ця політика була відносно успішна, бо, дякуючи їй, формування модерної української нації відтягнулося на десятиліття. Проте вона не зуміла перешкодити цьому на довгу мету, як це довело постання самостійної української республіки в 1917 році.

(Закінчення в наст. числі)

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку збірка матеріалів з історії України

ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ

Упорядкування і вступна стаття Богдана Кравцева.

Книжка має 252 стор. Ціна 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися безпосередньо до нашого видавництва або наших представників по окремих країнах.

¹⁴⁾ М. В. Нечкіна, ред., Очерки истории исторической науки в СССР, II, Москва, 1960, стор. 307.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

БОГДАН ЧАЙКІВСЬКИЙ: КУДИ ЙДЕ РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ ПІСЛЯ РЕОРГАНІЗАЦІЇ СВОЄЇ ЕКОНОМІКИ?

У тридцяті роки у США, коли пропаговано т. зв. політику «народних фронтів», тамошня комуністична партія вела кампанію під гаслом: «Комунізм — це демократія 20 століття». У листопаді 1965 кореспондент газети «Вашінгтон Стар» у статті, присвяченій останнім економічним змінам в СРСР, ствердив, що «комунізм — це капіталізм 19 століття, тільки спізнений». Хоч до капіталізму в СРСР ще дуже далеко, — в реченні американського публіциста є багато гіркої правди.

Що стало причиною тих змін, що їх на Заході окреслили революційними, а духовий батько цих змін — професор Харківського університету Овсій Г. Ліберман — назвав змінами, «викликаними самим життям»?

За останні три роки в Радянському Союзі ведено дискусію про кінечність ґрунтовних змін у системі народного господарства, і в ній взяв участь цілий ряд провідних радянських економістів. Усі доточасні зміни (за останні сім років їх було чотири) «нічого не дали», як це окреслила Я. С. Насреддінова з Узбецької РСР під час сесії верховної ради СРСР 2 жовтня 1965. Хрущовська децентралізація керівництва промисловістю в 1957 році ще не мала можливості закоренити систему раднаргоспів, як у 1960 році створено над ними надбудову у формі «республіканських рад народного господарства» — в Російській РФСР, Українській та Казахській РСР. У наступному році відбулося «укрупнення» раднаргоспів, а слідом за цим перейдено до щораз більшої централізації у формі Ради народного господарства (РНГ) СРСР та Вищої ради народного господарства (ВРНГ) СРСР і різних державних комітетів для окремих галузей промисловости. Цей централізаційний процес не відбувся без опору, свідком чого були виступи депутатів на минулорічних сесіях ВР СРСР, і то не тільки депутатів від національних республік, які вимагали поширення господарських прав республік, але також і росіян; наприклад, представник Ленінградського раднаргоспу виступив проти дальшої централізації у формі повернення до давніх централізованих галузевих міністерств.

Як економісти, так і представники республік мали багато причин вимагати дальшої реорганізації економіки СРСР. Ці вимоги були поставлені в дуже некорисний для КПРС час, коли вся радянська економіка дійшла до меж, поза які не можна було вже йти старими шляхами. Плянування завело в сліпу вулицю і треба було рішатися, як вийти з примусової ситуації. Поки народне господарство було малим і поки терор тримав народні маси на найнижчому життєвому рівні, поти плянове господарство не тільки було можливе, але також якоюсь

мірою й «успішне»: воно створило важку промисловість та мілітарну силу СРСР. Але коли промислове виробництво досягло певного рівня, планування перестало діяти як позитивний чинник і стало одним з великих лих, яке примушувало громадян обдурювати режим в ім'я «виконання плянових норм».

Тиск господарників знизу, які були примушені шукати виходу з сліпої вулиці, ще більше розхитував плянове господарство. Плянові показники часто були завищені так, що їх аж ніяк не можна було досягнути. Наприклад, у житловому будівництві постійно відчувався брак рур та ванн, бо заплановані підприємства, які мали б доставити цей матеріал, ще не були побудовані. (У 1961 році будівництво коло 100 тисяч нових промислових об'єктів було спізнене на два-три роки). До того в самому пляні далі існувала незгідність плянових показників — таких, як от валове виробництво, сировина, машини, ціни тощо. Хронічний брак сировини та півфабрикатів доводив до того, що пляни не виконувалися на 20-25%, хоч дана продукція вже була «запланована» для інших підприємств. Хаос збільшували помилки та неточності в центральному плануванні, де виготовлялися пляни без врахування місцевих можливостей і потреб по окремих союзних республіках. Показники мінялися кілька разів під час даного плянувального періоду. У плянах постійно фігурує неякісна та неходовова продукція, яка у вартості сотень мільйонів карбованців лежить у складах. При цьому усьому плянове господарство стало прибіжцем несамовитої бюрократії. Наприклад, плян побудови Ново-Липецького сталевого комбінату «опрацьований» у 91 томі — разом 70 тис. друкованих сторінок. Нереальність дотеперішньої системи планування найкраще довів проф. В. М. Глушков, директор Інституту кібернетики АН УРСР, який ствердив, що центральні пляновики, які прагнули б охопити цілість промисловости Радянського Союзу, мусять взяти до уваги кілька квінтільйонів пов'язань між різними продуктами і, щоб розв'язати ці всі обчислення, треба б посідати один мільйон електронних машин, що працювали б коло семи років.

Сорок років тому Л. Троцький передбачав несамовитий розвиток радянських бюрократичних метод і бачив виразні симптоми цієї суспільної хвороби, давши їй таку характеристику: «Бюрократія відкидає об'єктивні критерії, не визнає інших прав, ніж права своєї волі, підмінює плян наказом, а калькуляцію — тиском».

В наслідок фальшивого планування прийшло до браку електричного струму в індустріальній частині європейських областей СРСР тоді, коли на Сибірі існує надпродукція цього струму, хоч там немає ні відповідної промисловости, ні людських ресурсів, щоб таку промисловість розбудувати.

Крім нереального планування, мали вплив на параліч радянської економіки також і інші фактори. Одним з цих нових, радянським економістам досі невідомих, факторів є поява споживача. За останній час дійшло до дальшої зміни соціальної структури населення:

оформилася упривілейована верства партійних та адміністраційних службовців, господарських менеджерів і діячів науки та культури — верства з ознаками вимогливої та складної суспільної кляси. Саме ця верства породила нове явище в економіці СРСР — консумента. З його появою постав одночасно цілий ряд нових, досі не відомих проблем; почало творитися нормальне ринкове господарство, при якому не плян, а консумент визначає промислове виробництво. Річ ясна, що ця нова верства, яка має гроші, ставить вимоги: жінка хоче мати модерний одяг доброї якості, а чоловіки вважають своїм обов'язком задоволити бажання своїх дружин; і ті, і ті прагнуть культурного дозвілля, добре влаштованих відпочинкових відпусток і життя з відповідним комфортом. Тому вони не беруть у крамниці всього того, «що є на полиці», а тільки те, що їм підходить. Словом, «гомо советікус» стає «гомо економікус», для якого не партійна програма чи мітичний комунізм, а твердий карбованець є божком і життєвою метою. Великий «ісход» бюрократів з Москви у «глуху провінцію» після Хрущовських реформ у 1957 році допоміг поширити породу «гомо економікус» по всьому СРСР. Починається дальша зміна: «гомо економікус» хоче стати «гомо американус» з усіма його вимогами щодо життєвого комфорту; проблеми американської провідної верстви стають його проблемами.

Одночасно з цим процесом у радянській економіці появляється питання безробіття. В наслідок автоматизації, спеціалізації та поганого розподілу робочої сили чи в наслідок інших причин багато людей не може знайти працю впродовж місяців, а то й років. 7% працездатної людности у таких містах, як Москва, Київ, Одеса та інші, і 25% у деяких районах СРСР не можуть знайти відповідної праці, бо такої для них там немає.

Постійне зменшення росту національного доходу та продуктивності праці при одночасному рості затоварення є симптомом прогресивного паралічу народного господарства СРСР. Ясно й чітко довів це А. Г. Аганбегіян у доповідній записці Косигінові в грудні 1964, яка на весні 1965 була подана до загального відома в Москві. Аганбегіян ствердив, що в радянській економіці всевладно панує хаос: дані плянувального центру не точні, а то й фальшиві; що радянська промисловість застаріла, а її машинове обладнання майже на 50% не придатне для вжитку. У такій ситуації робоча сила не може бути використана, вона марнується. Затоварення досягло катастрофальних розмірів, як це було під час великої господарської депресії на Заході. Різниця тільки в тому, що колись на Заході покупець не мав грошей, а тепер в СРСР покупець не хоче купувати неякісний товар. Одна п'ята частина населення СРСР фактично не має роботи, при чому 30–40 мільйонів людей працює у военній промисловості. Економічні потреби національних республік цілковито ігноровані; половинчасті реформи, як ліквідація раднаргоспів, не в силі покращити становище. Рятунок можна знайти в усамостійненні підприємств, у звільненні господар-

ників від постійної опіки згори і в свободі вияву місцевої ініціативи в союзних республіках.

Картина, що її накреслив Аганбегіян була потрясаюча, але правдива. Навіть ті галузі промисловости, що є під окремою опікою режиму, не оминули загального господарського паралічу. Як Хрущов, так і переємники його влади старалися вкласти максимум зусиль у піднесення сільського господарства. Інтенсифікація цієї галузі економіки мала йти по лінії розбудови хемічної промисловости та сільсько-господарського машинобудівництва. Велика кількість енергії, капіталу та різних директив була спрямована в цьому напрямі, але наслідки були дуже мізерні, про що свідчать дані Центрального статистичного управління (ЦСУ) СРСР. За цими даними ріст продукції у відсотках у порівнянні з кожним попереднім роком такий (дані за перше півріччя 1965 порівняні з даними першого півріччя 1964):

	1961	1962	1963	1964	1965
автомобілі (всі види)	6	4	2	3	0,2
тепловози магістральні	12	2	2	— 2	— 4
електровози ”	41	11	4	— 0,08	2
сільсько-господарські машини	23	21	17	1	3
тракторні плуги	— 4	2	27	— —	— 25
бурякозбиральні комбайни	19	80	58	15	— 3
кукурудзозбир. ”	245	114	8		
силосозбиральні ”	89	66	22	— 19	

Коли брак даних за 1965 рік про виробництво сільсько-господарських машин для збору кукурудзи має своє політичне виправдання у відставці Хрущова, то застій або зменшення потоку інших машин для сільського господарства вказував би на те, що з «країною переможного соціалізму» не все в порядку тим більше, що сільське господарство з однієї кризи попадає в другу. Коли, наприклад, за царських часів Російська імперія експортувала 10,5 млн тонн зерна (1913-14 рр.), то сьогодні більшовицька імперія примушена купувати майже таку саму кількість зерна за кордоном. Дефіцит у зерні становить коло 12 млн тонн. Що причиною цього є катастрофальна система, видно з того, що 30 млн населення СРСР, яке працює в сільському господарстві, не спроможне забезпечити харчами країну, тоді як 7 млн сільських робітників у США не тільки покривають всі потреби країни, але й продукують велику надвишку для експорту, в тому числі навіть до СРСР.

Брак капіталів є однією з дальших причин кризи радянського народного господарства. Кошти імпорту зерна були за останні роки такі великі, що вони цілком з'їли прибутки Радянського Союзу з експорту до країн вільного світу. Продаж золота на західноєвропейських ринках не міг дати потрібних сум для закупу устаткування та машин

для хемічної промисловости, які були потрібні, щоб інтенсифікувати сільське господарство. Брак капіталу, передусім брак західної валюти, був такий великий, що держава була змушена офіційно відкрити чорний ринок: в СРСР постали ресторани, де різні «буржуазні напої» (віскі, джін тощо) можна купити виключно за «буржуазну валюту», і крамниці з одягом та взуттям, де не приймаються не тільки карбованці, але також і будь-які «народно-демократичні» гроші.

Серед повені цих труднощів почав щораз настирливіше лунати голос — і то не тільки голос теоретиків-економістів та практиків-господарників, але й звичайної радянської людини — про конечність далекосяжних господарських реформ.

Цілий ряд радянських економістів, як Ліберман, покійний уже Немцінов, Трапезніков та інші, бачив, що рятунок можливий при застосуванні радикальних змін, при перебудові всієї господарської системи СРСР. Найбільше уточненими і в радянській дійсності найреволюційнішими були пропозиції проф. Овсія Г. Лібермана, які (коротко окресливши) зводилися до відкинення плянового господарства в його дотеперішній формі і до поставлення в пляні прибутку як засобу оцінки діяльності підприємства, а не валового виробництва, як це було досі. На місце т. зв. моральних стимулів Ліберман поставив матеріальне зацікавлення і запропонував, щоб з директора підприємства зробити справжнього самостійного керівника, який міг би цілком незалежно розв'язувати на місці всі щоденні питання. Хрущов із своїм «зигзагуватим» підходом до вирішування кожної господарської проблеми затягнув розв'язку цих наболілих питань. Коли на поширеному пленумі ЦК КПРС у жовтні 1964, про який є тільки фрагментарні згадки в радянській пресі, він поставив партійну верхівку перед dokonаним фактом розбудови промисловости широкого споживання, партійне керівництво, підтримане представниками збройних сил, виступило проти нього та усунуло його від влади.

З цим моментом почалася палка середпартійна дискусія на тему конечности реорганізації економіки. В цій дискусії зарисувалися три основні групи — партійні бюрократи, технократи і представники національних республік. Найзапеклішу атаку повели партійні бюрократи, метою яких було помститися на Хрущову за «заслання» їх на «дику провінцію», за розвал партії, за ліквідацію частини партійного апарату на низах і за підрив їхнього авторитету в народних масах. Активними стали також партійні представники республік, які думали, що із зміною ситуації зможуть дістати якнайбільше прав для своїх теренів. Конечність змін вимагали з економічних причин представники адміністрації, яким усувалася земля з-під ніг. У висліді цієї дискусії та цілого ряду торгів щодо реорганізації промисловости прийшли постанови вересневого пленуму ЦК КПРС, майже без змін підтверджені верховною радою СРСР у жовтні 1965 і відомі читачам із щоденної преси.

Технократи виграли двобій з партійною бюрократією, доставши далекосяжні як на радянські відносини реформи, що на практиці відкидають підставові засади марксизму-ленізму. Партійна верхівка прогала й ідеологічно відступила. Однак, знаючи гостроту національного питання в СРСР, ця верхівка пішла разом з технократами на централізацію економіки і зробила це виключно з політичних мотивів, хоч ті і ті свідомі, що централізаційні заходи з економічного погляду недоцільні, а то й шкідливі.

Єдиними, що повністю виграли бій, були стовідсоткові партійні бюрократи, які, добившись централізації і повороту до галузевої системи в керівництві промисловістю, створили аж 50 господарських міністерств, у тому числі 9 для різних родів машинобудування. Справді, такої інфляції міністерств важко знайти деінде у світі: сьогодні рада міністрів СРСР має 82 члени.

Технократи виграли, змусивши партійну бюрократію до ідеологічного відступу. Але ця перемога є часткова, бо ні в одному питанні їм не вдалося застосувати таких потрібних справжніх реформ. Пороблені зміни половинчасті і з економічного погляду не правильні — вони криють у собі цілу масу потенціальних конфліктів. Майже в кожному питанні верхівка партійної бюрократії застерегла за собою право на втручання, що дає їй можливість звести до нуля кожна зроблену зміну, якщо прийде на це потреба і (це слід окремо підкреслити) якщо в неї буде сила. Факт, що технократи пішли разом з партійною бюрократією по лінії централізації, аж ніяк не є дивний, коли зважити, що й комуністичні технократи ще не відучилися від бюрократичного мислення.

Партія — в особі партійного ядра — була змушена визнати, що комуністична господарська система не витримала життєвого іспиту, і тому мусіла перейти на дещо вільнішу ринкову систему. Щобільше, сама партія ствердила, що за 48 років їй не вдалося «перевиховати» радянського громадянина і зробити з нього «людину з комуністичною мораллю» і що всі комуністичні («марксистсько-ленінські») «моральні стимули» треба викинути за борт, бо єдиним русійним стимулом залишився «довгий карбованець». І то не тільки для безпартійних низових мас, але також для реноманованого члена компартії чи комсомолу. Програвши таким чином на «ідеологічному фронті», партія «відкулася» на союзних республіках, яким відібрано ті куці економічні права, що давала їм система раднаргоспів.

Національні партійні кадри («націонали») прогали з цілковитим крахом. Їхні спроби боронити на пленумі ЦК КПРС цілком слухні права республік навіть не були опубліковані в пресі. У висліді національні сили республік (зокрема представники КП України) виявили брак відваги і відмовчалися від своїх вимог. Комуністи України не тільки не доросли до рівня своїх балтійських колег, але лишилися далеко позаду представників середньоазійських республік. Висупи таджицьких представників були без порівняння гідніші, ніж висту-

пи речників 45-мільйонової Української РСР. Єдиний Петро Ю. Шелст відважився обережно ставити опір:

«... Однак було б неправильно бачити в діяльності раднаргоспів тільки негативні сторони. Організація управління промисловістю через раднаргоспи мала деякі й позитивні риси, зокрема в організації кооперування виробництва, матеріально-технічному постачанні, ремонтній справі тощо. Ось чому не праві ті товариші, які надмірно критикують раднаргоспи. Ми повинні об'єктивно оцінювати явища нашого життя...» («Робітнича газета» від 20 жовтня 1965).

Останню реорганізацію економіки СРСР проведено у формі зробленого нашвидкуруч компромісу, який не дає можливості рятувати радянське народне господарство. До того цей компроміс веде господарство у лабіринт важких ситуацій, з яких вихід не можливий, якщо не змінити всієї дотеперішньої системи. Як кожний нездоровий та плутучний компроміс, остання реорганізація тривалою бути не може і вона вже сьогодні вимагає дальших суттєвих змін.

Радянські економісти розуміють реорганізацію інакше, як її з'ясовують постанови ЦК КПРС та закони ВР СРСР. А практики-господарники, розуміючи її по-своєму, проводять цю реорганізацію в життя, не дивлячися ні на закони, ні на інтерпретацію їх економістами. Наприклад, київські підприємства легкої промисловости перейшли на нову систему вже 1 липня 1965, діставши від республіканської Української ради народного господарства (УРНГ) плянові показники тільки по двох лініях, тоді коли вереснева партійна постаново та жовтневий закон вимагають показників по чотирьох лініях.

Цікаво довідатися, як розуміє останню економічну реформу її «духовий батько» проф. Овсій Г. Ліберман і яку проєкцію її розвитку він бачить на найближче майбутнє. Треба нагадати, що жадна пропозиція Лібермана та Трапезнікова не була прийнята в цілому і введена в життя. У своїй статті в московській «Правді» від 21 листопада 1965 Ліберман старається побачити в реформі не те, що було схвалено та офіційно проголошено, а передусім те, що пропонував він і в що вірить як у єдиний спосіб регенерувати економіку Радянського Союзу. Віз порушив деякі контроверсійні питання, і тому на тлі цього радянського (а не ворожого, капіталістичного) джерела можна об'єктивно вказати на проблеми, які ще чекають своєї розв'язки, і на недоліки останньої реорганізації економіки. Вже сам принцип — «що вигідне колективі, повинно бути вигідне також підприємству та кожному робітникові» (згідно з яким принципом ніби введено в життя останні зміни), аж ніяк не відповідає правді у світлі проголошених постанов та законів. На ділі вирішальний голос залишається далі за державою; а вплив підприємства на свою економіку тільки фрагментарний, робітника ж — жадний. Уся господарська влада далі лишається в руках державного апарату, який при допомозі «плянування розміру прибутків» і системи «встановлених цін» єдино і виключно вирішує

справи прибутковості підприємства та можливого покращення становища робітника («премія»).

Згідно з Ліbermanом плянові цифри, встановлені згори, ніби не будуть зобов'язувати підприємства; ці цифри будуть тільки «орієнтирами» для виготовлення власних плянів окремими підприємствами. Пощо ж тоді при кожному міністерстві існує пост заступника міністра, спеціальне завдання якого дбати про те, щоб установлені пляни виконувалися заводами і щоб останні, ігноруючи директиви центру, знову не попали в «місницькі тенденції». Освій Григорович слушно твердить, що система безпосередніх зв'язків не тільки між продуцентом і торговельною мережею, а й між заводом і постачальником сировини та знарядь, логічно повинна б постійно поширюватися і замінити дотеперішнє плянове постачання. Але як це погодити з існуючим централізованим плянуванням усієї продукції та постачання? Відповіді на це він не має. Він передбачає, що розмір плянування буде зменшуватися і що на місце плянування окремих виробів придуть загальні контрольні цифри для цілих галузей продукції. Він стверджує також, що пороблені тепер зміни дадуть у своїх наслідках надвишку продукції над попитом, однак це буде, на його думку, меншим лихом, ніж дотеперішня система. Далі він передбачає нормальну конкуренцію між окремими підприємствами, при чому він пояснює, який вплив це матиме на цілість економіки.

Як уже сказано, цілий ряд продискутованих питань не знайшов розв'язки в проголошеній реорганізації промисловості. Так, наприклад, міністерство затверджуватиме плян підприємства на підставі договорів останнього про продаж продукції. Але що буде з тими підприємствами, які не мають цих договорів або продукцію яких ніхто не схоче купувати і які матимуть запевнений збут тільки для частини своїх товарів? Тоді згідно з постановою ЦК КПРС і законом ВР СРСР дане міністерство повинне дати замовлення на таку продукцію, щоб підприємство було в стані виконати плян. Відкритим залишається питання, що зробить міністерство з цією продукцією і куди її воно пустить. У такій ситуації затоварення зростатиме далі.

Важко також буде знайти спільну мову між пляном і рентабельністю. Немає відповіді на питання, як винагородити завод за рентабельність, якої він не буде в стані мати у випадку, коли виконає продукцію за дорученням йому пляном, а ця продукція буде для нього в ефекті нерентабельною. А що робити з підприємством, яке випускатиме тільки рентабельну продукцію і яке одночасно не виконуватиме пляну? Поширюючи це питання, Ліberman стверджує, що сьогодні існує ряд підприємств, які без спеціального власного зусилля є рентабельними, але одночасно є багато таких, які не із своєї вини ніколи рентабельними бути не можуть. Все опирається на централізоване плянування і на централізовану політику цін, які в бюрократичних умовах завжди гальмуватимуть темпи розвитку народного го-

сподарства, навіть тоді, якби плян та встановлення цін посідали тільки «регулюючу функцію».

Із статті Лібермана видно, що він писав її на соціальне замовлення, щоб своїм авторитетом заглушити голоси критиків останньої реорганізації економіки — критиків як «ортодоксійного», так і «прогресивного» напрямків. Завдання не легке, і Ліберман навіть не старався спростовувати цілий ряд наявних протиріч. При кінці своєї статті він заявляє, що вересневі постанови пленуму ЦК КПРС є «мудрим і добре збалансованим втіленням тих заходів та пропозицій, породжених самим життям». Правда, ці всі зміни вимушені від ЦК КПРС самим життям, тобто мертвечиною дотеперішньої комуністичної системи. Але заходи ЦК не є ні «мудрим», ні «добре збалансованим втіленням», найкращим доказом чого є весь зміст статті харківського експерта від статистики та обліку і від організації промислового підприємства. За теперішніми змінами мусять прийти дальші зміни, які будуть черговим відступленням від комуністичної системи і новим кроком до більш вільної економіки. Бо це породжує саме життя, бо такими є закони життя. Радянське народне господарство хронічно хворе, і чи хоче того ЦК КПРС, чи ні, дальші зміни є конечні й бездискусійні.

При розгляді останньої господарської реформи в СРСР треба брати до уваги також і людський фактор. Функціонування промислового підприємства, транспортного центру чи радгоспу на засаді «єдиначальства», тобто на засаді рішення однієї людини (як у першій-ліпшій американській бізнесовій корпорації), вимагає виховання такого ж керівника. Його не можна «виростити» при допомозі одномісячних курсів економіки в академіях наук чи в інститутах народного господарства; його треба виховувати і вирощувати впродовж довгих років. Цей новий тип господарника не сміє бути передусім... бюрократом. Тим часом уся система «перевишколу» директорів підприємств і головних інженерів побудована на «клясичному» бюрократизмі. Новий керівник мусить бути здатний виносити рішення без будь-якої «допомоги» — партії чи міністерства. Засадою кожного радянського керівника промисловістю досі було не брати на себе жадної відповідальности, ховатися за чужі плечі («Нічого не підписуй. Нехай підпише хтось інший»).

Тепер кожний господарський керівник мусить виявляти ініціативу: не тільки щодо самого технічного виробництва, але також і щодо людей, які працюють на «його» підприємстві. Він муситиме тепер розв'язувати такі питання, як висота заробітної платні, надчасові години праці тощо. Досі система вбивала в ньому будь-який вияв ініціативи («ні кроку без директив»). Цю практику десятиріччями здійснювали як партія, так і державна адміністрація.

Новий директор радянського заводу мусить одночасно бути також економістом, який повинен знати правила ринкового gospodar-

ства, тобто того господарства, яке в радянських умовах визнавалося як «не існуюче». В кожному ринковому господарстві (також і «соціалістичного типу») існують закони, якими нехтувати не вільно; щобільше, ці закони не визнають жадних компромісів; їх не можна нагинати відповідно до своїх потреб та вимог, про що переконалася економіка Югославії.

Отож виникає тепер потреба знайти таких керівників господарства в СРСР, які потрапили б потягнути віз реорганізованої радянської промисловости. Це — справа не легка. Вона зокрема важка для партії, яка свідомо небезпеки саме такого господарського керівника для всієї політичної системи Радянського Союзу.

Також перед робітником останні зміни ставлять цілий ряд проблем. Відомо, що радянський робітник у своїй масі ніколи не був надто інтенсивний у праці. Тепер над його головою не стоять заводський парторг з якимось «соціалістичним зобов'язанням», а директор та його штаб наганятимуть його до праці, щоб для підприємства мати прибуток. Не легко буде робітникові «перебудуватися», і в наслідок цього напевно прийдуть звільнення з роботи, як це сталося недавно на «експериментальному автозаводі» в Москві, де директор силою своєї нової влади звільнив з праці понад 100 робітників. А як ускладниться справа, коли звільнятимуть з праці членів компартії, які звикли якнайменше працювати? Вже тепер можна почути в радянській пресі голоси, що «виховання через касу» не тільки не згідне з засадами марксисту-ленінізму, але воно, таке «виховання», криє в собі можливість розбурхати приспані «дрібновласницькі, капіталістичні нахили».

Нас повинне цікавити передусім, як відіб'ються останні централістичні заходи Москви на Україні та інших національних республіках. І то не тільки тому, що досі якимось налагоджене комплексне планування в республіках тепер майже цілковито знищене; що ділком безсумовно зірвано внутрішню співпрацю між окремими галузями народного господарства республік підпорядкуванням їх центрові в Москві. Сталось щось гірше: Україна (як також і інші національні республіки) зіпхнута тепер до ролі навіть і формальної колонії, бо фактичною колонією вона була вже раніше. А сталося це просто тому, що її комуністичні керівники не виявили ні дрібки національної відваги і навіть почуття «комуністичної гідности». Майже без найменшого опору вони пішли по лінії російського великодержавного шовінізму і, скажім це одверто та виразно, лішли навіть проти інтересів СРСР як «союзної держави». Бо вже деякі росіяни, наприклад, з Ленінграду та Сибіру зрозуміли небезпеку централізаторського курсу в радянській економіці. Не розуміють цієї небезпеки (або вдають, що її не розуміють) київські партійні можновладці, чим засвідчують тільки свою політичну нікчемність.

*

«Куди йде Радянський Союз» — таке питання поставлено в заголовку статті. Відповідь на нього дало багато західніх та радянських економістів і пресових коментаторів. Ці відповіді побудовані передусім на суб'єктивному ставленні даних авторів до останніх реформ радянської економіки і на їхніх особистих бажаннях щодо напрямку дальшого розвитку цієї економіки. Не зважаючи на всі суперечності в цих оцінках та коментарях, можна сказати, що радянські товариші не йдуть до комунізму. Про це говорять, до речі, всі європейські та американські дослідники економічного життя СРСР. Радянські економісти намагаються з свого боку довести, що нововпроваджені зміни не є переходом на капіталістичні позиції і що прибуток не є жадним винаходом капіталізму, бо він існував сотні років до виникнення капіталізму. Фактично тяжко доводити, що СРСР переходить на систему капіталістичного господарства, але одночасно можна сміливо твердити, що всі зміни в системі цього господарства вимушені самим життям і що вони зроблені проти волі ЦК КПРС. Далі можна ствердити, що ці зміни заперечують цілий ряд тверджень та засад Карла Маркса. Вони ведуть до ліберальнішої господарської системи, в якій закони попиту і пропозиції починають відігравати свою роль. Іншими словами, радянська економіка переходить тепер у стадію т. зв. «соціалістичного ринкового господарства», практикованого від ряду років у Югославській Федеративній Народній Республіці. Десять років експериментів та постійних змін до сьогодні не дали Београдові такої господарської системи, яку можна б уважати успішною і стабільною. Хоч компроміси Йосипа Броз-Тіта більше далекосяжні, ніж компроміси Брежнєва-Косигіна, по лінії погодження централізованої плянкової системи з вільною ініціативою та ринковим господарством, вони успіхів не дали. На прикладі Югославії можна сміливо твердити, що радянська економіка стоїть лише на порозі великих змін. Вже тепер говориться про забезпечення робітника на випадок безробіття, чуються голоси про впровадження ренти від землі в сільському господарстві (подібно до впроваджених відсотків від капіталу в промисловості), є натяки на konieczність розв'язати питання правової власності на землю тощо. Ці вимоги, такі нормальні і недискусійні на Заході, а для Радянського Союзу дуже революційні, це — шлях, по якому мусять піти кремлівські товариші.

Три роки тому Овсій Г. Ліберман сказав у тісному гурті харківських журналістів та письменників, що французька газета «Парі суар» на підставі його статті про konieczність господарських реформ в СРСР поставила питання: «Куди йдуть товариші?» І він відповів: «Хіба не до капіталізму». Скільки в цьому реченні було іронії, а скільки грікої правди, покаже вже ближче майбутнє.

СИЛЮЕТИ

БОГДАН ОСАДЧУК: **«ВАМ ЖИТТЯ КАПАЄ З ПЕРА»**

МЕМУАРНИЙ ФРАГМЕНТ ПРО ГЕННАДІЯ КОТОРОВИЧА

Недавно я побував на берлінській вулиці Ксангенер-Штрассе. Яюсь склалося, що не заходив в останні роки в цю дільницю. Думки, які проводжали мене, були чимось у роді «подорожі в минуле» — дещо романтичне, а дещо глупе минуле. Це були роки студій в особливих воєнних обставинах. А тепер у голові снувалися прикриті тінню напівзабуття картини тодішніх буднів: скрипучий трамвай, яким можна було доїхати в центр Берліну; двоповерховий автобус із зеленими лавками, що їхав аж на бульвар «Унтер ден Лінден» — на цю широку алею «Під липами», де стояв Університет ім. Фрідріха-Вільгельма. Ось старий двірник, соціал-демократ, який не терпів нових націонал-соціалістичних «хозяїв»... Ось шорсткий, замкнутий у собі кельнер, якому Третій райх так надокучив, що він однієї ночі відкрив газ і відійшов з епохи жаху... Ось старенька «фрав Готтшальк» — єврейка-католичка, ніби привид колишнього добробуту єврейської буржуазії в Берліні, до речі, велика німецька патріотка... Ось Ляле Андерсен, яка своїм хрипким голосом співала тоді шансон про Лілі Марлен і яка зимою сорок першого не відмовилася провести Свят-вечір у колі галасливого й одночасно несміливого студентства з далекої та невідомої їй України.

А тут на фільмовій стрічці спогадів вибухи бомб і струнка постать Кирила Дацька в підвалі, який спокійним голосом оповідав, як було на фронті, заки він попав у німецький полон... Далі постаті «остівських» бідолах — ходюче нещастя України і символ нелюдської системи німецького нацизму. А між ними одчайдушна, пишна Катря з Одеси...

На розі Ксангенер- та Бранденбургер- Штрассе несподівано виринув образ-химера, образ-привид. У передвечірньому присмерку появилася з-за рогу вулиці знайома група молодих людей, які тут часто бували. Між ними струнка, легко згорблена постать Геннадія Івановича Которовича у жовтому шкряяному плащі, який він купив у дами (або краще, в однієї з дам) свого серця — елегантною бльондиночки, дружини відомого німецького кінорежисера. В одній його руці палиця, а в другій купа газет, журналів та різних паперів. Бадьора хода, бадьорий настрій та експансивне ставлення до зовнішнього світу, зокрема до світу жінок. Таким залишився в моїй пам'яті Геннадій Которович або коротше «КТВ».

Коли я познайомився з ним у 1941 році, він уже був широко відомий як талановитий журналіст. Скільки не помиляюся, свою журналістичну кар'єру він почав у якомусь холмському журналіку, який видавав невтомний редактор Володимир Островський — трохи церковник, а трохи просвітянин. Він був невеликий на зріст, меткий, з гострими, як шпильки, очима, з коротко пристриженим вусом. Віддавна він популяризував українське друковане слово на Холмщині і зокрема підтримував творчість молодих місцевих талантів. А до таких належав Геннадій.

Холмська земля має свій особливий древній смак та запах: Дорогуське, Грубешів, Серебрище, Дипултичі Руські, Дипултичі Королівські — всі ці назви міст та селищ овіяні своєрідним вітром минулого. Багато уродженців Холмщини зберегли дещо з цієї романтики. Зрештою, не всі втрималися при українстві. Як завжди на прикордонних окраїнах, закон асиміляції виробляв всілякі дива. Наприклад, Которович мав приятеля з Замостя на ім'я Рудь — високий, чорнявий, дуже пристойний. Він чомусь тяжів до «матушки» Росії; говорив ламаною напівросійською-напівукраїнською мовою. Це був типовий продукт русифікації Холмщини. Очевидно, зустрічалися також зразки ополячення українців-холмщан.

Г. Которович досить гармонійно сполучав у собі елементи Сходу і Заходу; він знав більше про Росію та російську духовість, ніж, наприклад, пересічний інтелігент з Галичини; він сприйняв також елементи польської духовости, але без небезпеки зденаціоналізуватися. Не виключено, що православне віровизнання було поважною перешкодою для цього, тим більше, що його батько був священником. Життя Геннадія почалося під час евакуації Холмщини у першу світову війну, в середній Азії, мабуть, у Казахстані, оформився він під Польщею під час студій у Варшаві, розгорнув свою діяльність і згас у післявоєнній Німеччині. Це було коротке, інтенсивне життя незвичайно обдарованого журналіста-репортажиста, яке спалахнуло, може, зашвидким полум'ям, потім втихомирилося в постійному вогні і вкінці несподівано згасло.

Йому заповідана була блискуча кар'єра репортера високої скалі. Його натура була так сконструйована, що він міг бути або великим репортажистом, або великим аферистом. Усе інше не могло вміститися між цими двома полюсами. Політичним публіцистом він не був ніколи — тут бракувало йому відповідної дисципліни слова, відповідальности супроти написаного і, скажимо це одверто, історичної перспективи. Але коли він брав перо в руки чи сідав за друкарську машинку, щоб написати репортаж, все йшло жваво, як на доброякісній кіноплівці. Которович не потребував «слинити пальців» і «в папері шукати надхнення». Надхнення було в нього завжди.

Геннадій Которович був єдиним справжнім українським репортажистом на західних землях при кінці 30-их років!

Як кожний справжній репортажист, він сполучав у собі здібність

обсервації всіх потрібних деталів і небуденний талант передавати свої враження читачеві у жвавій, цікавій та легкій формі. А для цього треба вміти, як відомо, бачити, і то швидко бачити, а бачене швидко та цікаво описати.

Талантом репортажиста Г. Которович заблуснув у середині 30-их років, коли поїхав на студії до Варшави. Столиця Польщі мала на нього подвійний вплив: позитивний і негативний. Він там багато навчився, підглянув, описав. Крім того, він набрав там прикмет, притаманних полякам: легкоти форми та стилю. Але одночасно також і поверховости та несерйозности у підході до описуваних подій.

З рідної Холмщини він приніс над Вислу свій псевдонім, під яким довго писав репортажі — Роман Гучванович. Ім'я Роман було для нього повне романтики; прізвище походило від річки Гучва, що на Грубешівщині. Так, жителі Галичини, Волині, Холмщини, Лемківщини, Буковини та Закарпаття, тобто тих областей, куди доходили львівські газети «Новий час» та «Діло», пізнали та полюбили його як «Романа Гучвановича». А «гучванів» він не погано в ті перші роки своєї журналістики — писав репортажі на всілякі теми. Мабуть, найкраще виходили в нього дещо містерійні події, де можна було б включити постать невідомої, загадкової дами, а то й трішки «поблефувати» так, щоб обивателям десь у Гусятині хребет взявся гусячою шкірою...

Геннадій студіював у варшавській Вищій журналістичній школі, де головним викладачем був Юзеф Васовський, до речі, професійний журналіст ліберального напрямку, сьогодні вже покійний. Одного разу на семінарі він дав студентам завдання впродовж кількадесяти хвилин написати короткий репортаж на вільну тему. Переглянувши написане, Васовський окремо затримався над рукописом нашого «Пегаса з-над Гучви», підійшов до нього і прилюдно заявив: «Гратулюю Вам, Пане Которовичу. Вам життя капає з пера». Краще, точніше і стисліше ніхто не висловився про репортерський хист Геннадія Которовича.

І справді, життя щедро капало з його пера не тільки на радість молодих дам, але також старших, у яких Роман Гучванович цінив їх великий життєвий досвід.

Тоді у Варшаві жив також ще дуже молодий, сьогодні загальновідомий, поважаний або паплюжений (як це на еміграції часто буває), теперішній редактор паризької «Культури» — Єржи Гедройць. Цей нащадок старого литовського (згодом спольщеного) князівського роду видавав тоді тижневик «Політика». Якось він натрапив на Которовича і притягнув його до співпраці як свого парламентського кореспондента. Тоді хроніка соймового життя ожила під пером Которовича, і вона ще довго жила б, якби не напад гітлерівської Німеччини на Польщу і друга світова війна.

Свої статті хронікера в Гедройцевій «Політиці» Геннадій підписував криптонімом «КТТ». У львівському ліберальному «Ділі» його ре-

портажі йшли далі під псевдонімом «Роман Гучванович», а політичні дописи та інформації — під трьома літерами «КТВ». Роля «КТГ» у «Політиці» була, побіч діяльності іншого українського журналіста старшої генерації, Миколи Ковалевського, рідким явищем українсько-польської співпраці в пресі. Вперше український репортер інформував польську публіку про життя у варшавському соймі. Которович утримував також дуже близькі професійні взаємини із знаменитим польським журналістом Генриком Лубенським, варшавським кореспондентом віленської консервативної газети «Слово». Г. Лубенський належав до найкраще поінформованих журналістів у Варшаві, зокрема він був добре поінформований про все, що діялося в уряді; зате він мало знав про події в українському житті. Власне на такому тлі постала співпраця між ним і Которовичем — постійний обмін інформаціями. Майже такі самі сердечні та близькі взаємини еднали Которовича з видатним єврейським парламентським кореспондентом, який підписував свої славні репортажі в газеті «Нови пржегълонд» псевдонімом «Регніс», що було читаним з кінця прізвищем автора, який називався — Бернгард Сінгер.

Варшавські роки — це найцікавіший та найплідніший період у журналістичному житті нашого репортера. За той час Которович-Гучванович став безконкуренційним матадором у цьому нелегкому жанрі журналізму.

Війна і ліквідація вільної західньоукраїнської преси поклали кінець цьому розвитку. Репортерське перо Геннадія ще заблисло в кількох дуже нестандартних репортажах з Берліну на початку 40-их років. Але це вже не було те, що раніше.

У Берліні Г. Которович плив на тій же хвилі безкритичного германофільства, що й більшість західньоукраїнської та емігрантської еліти. Чого можна було вимагати від молодого, політично деколи наївного репортера, коли шановні громадяни з сивиною на голові не виявляли аж надто багато критицизму?

Початково політичним ментором Геннадія на берлінському бруці був колишній український дипломат, відомий як член делегації УНР під час мирових переговорів у Бересті Литовському — Олександр Севрюк. Який вплив мав цей політик на політичні горизонти Которовича, годі сказати, бо склалося так, що я О. Севрюка ніколи не бачив; говорив з ним один раз телефонічно.

Другою людиною, що деякою мірою впливала на формування політичного світогляду КТВ, був відомий берлінський книгар Сербиенко, книжкова крамниця якого знаходилася на Ранке-Штрассе 20. Також якоюсь мірою впливав на Которовича його «шеф по роботі» — професор славістики та східноєвропейської історії і евангеліцький пастор Штуперіх.

Правда, була ще тоді невелика та гучна компанія, яка навіть на тодішні часи була досить оптимістична. До неї належали вже тепер справжні або політичні небіжчики: Геннадій Которович, Юрій

Горліс-Горський, Сербиненко, Павло Зайцев, Юрій Косач та Андрій Луців; а з живих — Свирид Довгаль, Богдан Кравців, Богдан Кентржинський (заки в 1942 році виїхав до Фінляндії), Іван Сеньків, Володимир Лазовінський, Антін Драган та автор цього фрагменту. Хто трохи знайомий з «топографією українського політичного життя», тому не треба з'ясовувати, що це була дуже нерівна, надто строката група. Більшість цих людей пробувала в умовах гітлерівського варварства «рятувати мінімум шансів для української справи». Це була, так би мовити, ділянка пристойної та безідеологічної співпраці з німецькими установами, репрезентованими часто (як у випадку шефа КТВ) людьми, вороже наставленими до нацизму та расистської дурійки, хоч і людьми не активного опору, а радше «внутрішньої еміграції». Створювалася своєрідна співпраця між справжніми емігрантами і духовими напівемігрантами. Але згадана компанія навколо КТВ не мала жадної політичної концепції або, точніше окресливши, мала тільки одну: допомогти поневоленій та покривдженій українській людині і особисто якось пережити цей час страхіть, не забруднивши надто своїх рук та сумління.

Головне завдання Г. Которовича в основному зводилося до редагування тижневої газети для українських полонених з червоної армії, яка появлялася під нашумілою та фальшивою назвою «Нова доба». Ця газета, крім офіційної й очевидно брудної функції обдурювати нещасливих військовополонених при допомозі неправдивих інформацій про гітлерівську Німеччину та її політику супроти України, мала також і позитивну сторону. Завдяки згаданому професорові Штуперіхові, який від імени німецького Верховного командування збройних сил (ОКВ) був єдиним цензором та контролером для КТВ, останній мав можливість друкувати багато незалежного інформативного матеріалу з історії та культури України. КТВ користався при цьому співробітництвом таких авторів, як от Борис Ольхівський, Євген Маланок, Юрій Липа, Оксана Лятуринська, Юрій Косач та багато інших. Одночасно газета військовополонених стала малою трибуною для журналістів та письменників, які могли писати на її сторінках і яких КТВ урятував від голодової смерті в німецьких таборах полонених. Згадуються мені при цьому такі прізвища: Кирило Дацько, Петро Кізко, Михайло Ситник, Семен... Треба сказати, що Г. Которович хотів зробити на цьому полі багато більше, але всі його заходи, підтримувані проф. Штуперіхом, розбивалися об тверду скелю тупости нацистських бюрократів.

У цьому посмертному баянсі берлінської діяльності колишнього репортера з Божої ласки і тодішнього не надто звичного до видавничої та редакторської роботи Геннадія Которовича важливе місце посіла постійна виснажлива боротьба з власовщиною та її німецькими русофільськими покровителями. В ім'я історичної правди треба сказати, що й проф. Штуперіх не був вільний від такого русофільства,

але, на щастя, радше в церковній, ніж у політичній та культурній ділянках.

Чи робив КТВ помилки? Ясно, що робив їх. Людина такого палкого темпераменту і такої майже бурхливої ініціативності мусіла подекуди робити помилки. Але на коні всієї тодішньої «кон'юнктури» ці помилки були малого калібру. За винятком однієї, яка, на мою думку, важить більше. Йдеться про видання брошури (до речі, перекладу з німецької) про концепцію «нової Європи». Видання цього перекладу було зроблене на німецький наказ. У цій брошурі висловлено стільки фальшивих обіцянок українцям, що кожному, хто знав теорію і практику політики Гітлера, Гімmlера, Бормана та Еріха Коха, ставало моторошно на думку, скільки шкідливих ілюзій може викликати така публікація серед земляків, не ознайомлених із справжнім станом речей. Але для об'єктивності слід також сказати, що Которович дуже довго боровся з собою, заки погодився перекласти цю фальшивку і поширити її між українськими військовополоненими та робітниками-«остівцями».

Скоро після цього червона армія підступила під Берлін. Геннадій Которович подався тоді на захід. Автор цих рядків залишився в Берліні для конфронтації з новими подіями та явищами. Тому годі йому щонебудь сказати про останній, післявоєнний, період журналістичної та редакторської діяльності КТВ.

Здається, що в таборових умовах «діпiстських республiк» талант журналіста Которовича ще раз спалахнув, щоб потім серед буденщини та боротьби за існування погаснути.

«Життя перестало капати з пера», заки воно несподівано для всіх обірвалося в дослівному, біологічному значенні. Не він був у цьому винен, а те друге, більше життя — наше суспільно-політичне життя на еміграції.

У видавництві «Пролог» вийшла з друку книжка

Юрія Шереха

НЕ ДЛЯ ДІТЕЙ,

збірка статей про сучасну українську літературу з передмовою

Ю. Шевельова

Ціна примірника — 3,95 дол. або відповідна сума в іншій валюті. У Німеччині — 14 н.м.

Замовляти у видавництві «Сучасність».

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Чого перелякались наші літературознавці в УРСР

АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ, ВИБРАНІ ТВОРИ. Вид. «Дніпро», Київ 1965, 660 стор.

Що може бути нецензурне в письменника і вченого, який понад останніх 20 років свого життя перебував і творив у Союзі РСР? А все ж таки понад десять років «відлиги» мусіло проминути, поки наші радянські літературознавці відважилися видати том «вибраних творів» визначного діяча, ученого і забутого поета Агатангела Кримського.

Видавцям треба висловити щире подяку за це видання, а зокрема за включення численних листів покійного, які друкуються вперше. Значення їх величезне, якщо мова про краще пізнання самого А. Кримського, і шкода, що не включено також листів до М. Павлика, яких, згідно з твердженням автора вступної статті С. М. Шаховського, збереглося багато (стор. 8). Ця вступна стаття корисна, як спроба оцінки тих галузей праці ученого і поета, про які міг писати Шаховський. Звичайно, повної оцінки наукової діяльності Кримського він, як нефахівець, подати не міг, а деяких сторінок діяльності Кримського як поета, письменника і громадського діяча він торкається не міг.

З визнанням треба підкреслити, що упорядник тома намагався ввести у «Вибрані твори», усі «благонадійні» поезії А. Кримського з його двотомної збірки «Пальмове гілля». Те, що не ввійшло, може служити дуже типовим показником, що саме заборонене, чи принаймні, небажане в Радянській Україні на теперішньому етапі «відлиги» у порівнянні з 1922-23 роками, коли вийшло попереднє, третє видання цієї цікавої і цінної збірки оригінальних і перекладних поезій Кримського. А то ж були «підлі і скупі часи», як їх характеризував М. Зеров, — з го-

стрими обмеженнями, всевладним пануванням ЧК тощо.

Упорядники не можуть виправдуватися, мовляв, вони керувалися естетичними моментами, бо це ж був би непростимий гріх, а крім того, у «Вибрані твори» ввійшло багато невдалих віршів Кримського. Отже те, що не ввійшло, виявляє, від чого хоче оберігати «своїх діток нерозумних» офіційний курс культурної політики в Радянській Україні. Таким чином з творів А. Кримського виключені не лише всі вірші націоналістичного і релігійного характеру (хоч сам Кримський був досить вільнодумний!), але й вірші «неморальні» (звичайно на думку маломістечкових лицемірів), і то навіть тоді, коли в цих віршах висловлені атеїстичні погляди, які могли б сподобатись і знадобитись спецам від антирелігійної пропаганди.

Та найцікавіше те, що цензура не пропустила також деяких зовсім нейтральних віршів лише з уваги на їх яскравий «натуралізм» чи навіть простий песимізм (наприклад, «Перед портретом» — епілог до другої частини «Пальмове гілля», де говориться про мертвого друга, а Кримський уявляє собі його в сучасності — погриженого червами. Може, цей сильний вірш і не дуже естетичний, але він є добрим зразком натуралістичних впливів в українській літературі і має тому неабияке історичне значення).

Деякі слова про переклади Агатангела Кримського. Відні Хейям, Абул-Аля та інші поети мусульманського середньовіччя! Чи ж снилось їм, що їх невигині зовсім аполітичні вірші настільки актуальні, що й після багатьох століть цензори «прогресивних» країн ХХ сторіччя викреслюватимуть їх філософічні

рефлексії навіть з любовних віршів? Ось вірш Хейяма (1040-1123), що видався, мабуть, надто небезпечним і підірваним, а тому й мусів бути виключений з «Вибраних творів»:

Маєш вроду, любий подих,
Гарна в тебе кожна риса,
Маєш личко, як тюльпанчик,
Стан — неначе в кипариса.

А не звісно: задля чого ж
Той Малаяр талановитий
Оздобив тебе так гарно
В тліннім царстві сього світу?

Інші вірші відпали просто тому, що радянські ангели-хоронителі чи ті, що бояться чужої і власної тіні, мали на увазі рефлексії, які ці поезії можуть викликати. Це торкається, наприклад, такого вірша поета X-XI віку, Абуль-Аля:

Ворожбит ворожить людям... алеж
він немов сліпий:
Має там якусь книгу. Щось вичи-
тує у ній...
Аж нудьга на це й дивиться! Де ж
він може розгадати
Ті рядки, яких не тямить сам Пи-
сака прочитати?!

Перше він послав Мусія... Далі Йсус
учив не так,
Хоч також навчав од Бога... А Мо-
хаммед — знов інак.
Кажуть люди: «На останок буде ще
пророк у нас;
Всю тоді пізнаєм правду!...» Відні
люди! шкода вас:
Ви жили учора в п'ятми та й сьо-
годні живете...
Тільки ж годі!.. в нашім світі не
балакаймо про те!
Хочеш стрілити дурницю — о! —
кричи найголосніш!
Але схочеш правду мовить — то
шепни та й тихо диш.

Тут і справді було чого боятися! Адже ж дотепер сторінки радянської преси взагалі, а української зокрема, переповнені найголоснішим криком... а про правду можна лише шепотати та й тихо дихати. Ну, і як же ж було не викинути таких небезпечних рядків, писаних майже

тисячу років тому, а перекладених і друкованих понад 50 років тому в обставинах жорстокої і реакційної цензури поміщицької і царської Росії? Мабуть, на думку теперішніх цензорів, від надрукування цього вірша міг би розвалитися весь Радянський Союз!

Виявляється, що й деякі переклади з Гайнріха Гайне — це також не абияка загроза для існування другої щодо потужності країни в світі. Це торкається антиімперіялістичного романсеро «Віцлі-Пуплі», де поет, щоправда з сарказмом, оспівує Америку, але може ж хтось з громадян УРСР не добачити сарказму і прийме все за «чисту монету»:

Ось вона, Америка!
Осьде він, новітній світ,
Не теперішній, що в'яне
Через те, що зверпеївсь....

Се не цвинтар романтичний,
Се не склад старих обломків,
Всяких символів поцвілих
Та перук закаменилих.

Ні! на цім здоровім ґрунті
Кожне дерево здорове:
Жодне з них не нудить світом
І не зна спинних сухіт... і т. д.

Звичайно і цей твір не міг ввійти в першу посмертну збірку творів Кримського. Мусять же цензори подумати за тих своїх громадян, що думати «не вміють» і могли б на підставі жартівливих рядків і справді закохатися в «буржуазну Америку» і не дай Боже, подумати, що рядки про «поцвілі символи» та «старі обломки» саме й торкаються обов'язкових в Союзі РСР марксистських положень. Такі ж думки зовсім небажані! Краще ж жити в атмосфері примусового оптимізму і крізь рожеві окуляри дивитися на світ, а не зазираючи туди, куди не слід!

Бувши об'єктивними, ми не можемо закидати упорядникам, що вони з другої частини «Пальмового гілля» випустили цикл віршів «Сам своє щастя розбив» (1903-08), а з третього «В Трапезунті». У першому циклі віршів оспівується щасливе кохання з росіянокою, яке автор ро-

зірвав лише тому, що предмет його любови була неукраїнкою. На згадку про шлюб поет висловлює такі міркування:

Нам під вінець?.. Ти ж московка!
 Чи ж мені мати сім'ю,
 Де од дітей буду чути мову чужу,
 не свою?!..
 — Ні! Протестує натура: — годі!..
 не хочу Москви!
 Гей, мос серце! мужайся! пута свої
 розірви!
 Так шепочу я, а серце стогне, ске-
 мить і рида:
 «Кетті! ти щастя єдине! весно моя
 молода!..»

Цю свідому жертву приносить поет у важкій боротьбі з самим собою — і перемагає. Цей цикл закінчується віршем «За пів року»:

Вчора балакав оратор. Тема: «Потреби людей»...
 Воля... Братерство і рівність...
 тисячі гарних ідей...
 — Стійте! — кажу. — А народність? Це вам згадати не тра?
 — Ат! Що ж такеє народність?
 Слово! Порожня мара!
 Тупо я глянув на мовцю... Ех, сотворіння дурне!
 Смієш ти звати марою силу, що
 нищить мене?!
 В жертву для неї спалив я щире
 кохання своє.
 Біль по розбитому щасті дихать
 мені не дає.
 Глянь: не стара ще людина, весь я
 — руїна стара!
 Весь я зігнувся, посивів!.. Має се
 бути «мара»?!
 Буть національність марою —
 жерти мене не могла б!..
 Ні! Це гнітюча потреба, і перед
 нею я раб.
 Можу ярмом її звати, можу її про-
 клинать.
 Але й прокляту народність не пере-
 стану кохать!
 Москва, 29. 5. 1906)

Невиннішим є цикл «В Трапезунті» з 1917 року, «під час московської окупації». У примітці Кримський зазначає, що його вислала Російська

Академія Наук, «щоб охороняти пам'ятки старовини проти вандалського хижацтва московської солдатні». Ці вірші зовсім реалістично передають московське варварство, наприклад, на могилі турецького царя Оглана і візантійського цесаря Комнена. З цього приводу А. Кримський пише такі рядки:

Тіні смутно дивляться на мене...
 В серці жаль, і навіть переляк...
 І, як глум, чорніється на труні
 Збоку напис: «Шустовській коньяк».

З циклу антирелігійних віршів відпали, як «неморальні», переспіви з Омара Хейяма, поета 12 сторіччя «про рай з гуріями». Запитуємо, наприклад, pendant до Горацієвого «Carpe diem»:

На дворі весна. Поруч мене — кохана.
 У неї, мов в гурії, стан.
 Є кварта вина, — дак її попиваєм,
 а збоку хвилюється лан.
 На дечю думку, це — погань, мерзота,
 а я вдовольняюся вкрай.
 Бодай я зробився гідкіший од псуки,
 коли хоч згадаю за рай!
 Очевидячки, думку могоаммеданських фанатиків 12 ст. поділяють і теперішні цензори в Радянській Україні, що «це — погань, мерзота», а тому такі невинні вірші вицускають з творів А. Кримського, мабуть, щоб не конфузити молоді. А щоб не завдавати зайвого жалю тим українцям, що примусово живуть у Казахстані та в інших більше або менше віддалених районах СРСР, пропущено ще й такий чудовий вірш з творів автора:

Я бачив любий сон: Кавказ... Лісисті гори...
 Над морем сидимо приятелі та...
 Чудова літня ніч... Ми дивимось на зорі...
 І люблять всі мене, мов рідная сім'я.
 Прокинувся... Де я?! — В Москві квітні нидію!
 Туман... Мороз і сніг... Для всіх я тут чужий...
 Та я не проклену мій сон, коротку мрію:
 То щастя був момент, безмірно чарівний!

Всього не перерахуєш, що уважала радянська цензура потрібним викинути з збірника творів Агатангела Юхимовича, а все ж таки від себе скажемо спасибі і за цей об'єктивний вибір творів Кримського.

Автора на початку літа 1941 року забрали енкаведисти з його хати в Звенигородці, і по ньому слід простиг. Його спіткала, мабуть, та сама доля, як і Донця та Старицьку-Чер-

няхівську. Може, після чергової дюжини років «відлиги», можна буде між Стіллою і Харібдою радянських цензорів, партії і просто «самоотвержених малоросів» пропхати трохи більше творів цього великого ученого і поета, який, хоч і був неукраїнцем, але для України віддав усі свої сили і своє життя.

М. АНТОНОВИЧ

З дослідів Волині

ПЕТРО ШУМОВСЬКИЙ, ОСТРІГ. *Історичний нарис. Передмова В. Сенютювича-Бережного; обкладинка В. Мещинського; Вінніпег, Канада; накладом Інституту дослідів Волині; 122 стор., 1964.*

Такі зовнішні дані гарно виданої книжки д-ра П. Шумовського, присвяченої місту Острогу та нерозривно зв'язаному з ним родові князів Острозьких. Автор передмови д-р В. Сенютювич-Бережний, нащадок славного на Волині роду Сенют, автор низки цікавих розвідок з історії Волині, слушно каже, що «по-ява нарису про Острог являється безумовно важливою подією в нашій історіографії і матиме заслужений успіх серед читачів».

Перш ніж казати про цю книжку, я хочу звернути увагу на те, яке місце належить їй в історіографії України. Наближається 100-літній ювілей з того часу, коли молодий вчений, В. Б. Антонович, вступив року 1870 на кафедру історії Росії в Київському університеті св. Володимира. Він фактично перетворив її на кафедру історії України і став основоположником школи українських істориків, до якої належить більша частина істориків України, що має зараз вже чотири покоління.

Одним із головних завдань київської історичної школи було вивчення окремих частин України — Київщини, Слобожанщини, Волині, Поділля, Переяславщини тощо; це вивчення доручав професор Антонович своїм учням. Наслідком цього вивчення з'явилася низка монографій, які охоплювали переважно іс-

торію України великокнязівської доби.

Прошло 50 років, і один із талановитих учнів Антоновича М. Грушевський, дійсний член Української Академії Наук і голова її Історичної секції, розпочав у 1920-их роках широко накреслене видання регіональних збірників, присвячених історії окремих частин України. Він встиг видати два збірники: «Київ та його околиця» (1926) і «Чернігів та Північне Лівобережжя» (1927). Надрукований уже грубий том «Степова Україна» був знищений у 1933 році. Знищені були й інші підготовлені до друку збірники.

На еміграції мусимо відзначити деякі спроби продовжити цю історичну традицію Київської школи: значну увагу приділено історії Буковини, Галичини; але всі вони мають характер більш-менш епізодичний, ізольований. Інший характер має спеціальний Інститут дослідів Волині в Канаді. Він існує з 1940-их років і за цей час видав збірники «Літопис Волині» та під загальною назвою «Volyniana» кілька окремих праць, в тому числі монографію д-ра І. Левковича «Нарис історії Волинської землі» (1953). Останньою працею, що видав Інститут із серії «Волиніяна», є нарис П. Шумовського «Остріг». Ця стисла історична згадка сама собою зазначає

місце, яке належить нарисові П. Шумовського в історичній науці.

Автор підкреслює, що він не є історик за фахом, але він глибокий, щирий патріот своєї батьківщини. На еміграцію виніс сподади про Волинь, про Острог, де він вчився, про «Січ імени Ів. Богуна» при гімназії, до якої належав, до історичних руїн Острога, які для нього ще живі і промовляють «глаголом давньої слави».

Автор приклав багато праці до свого нарису; він використав біля 80 різних праць, від «своду літописів» та польських хронік (Більського, Стрийковського тощо) до найновішої літератури. Це уможливила для нього праця в бібліотеці Британського музею в Лондоні.

Автор бере історію Острога з перших згадок про нього в літопису. Історію міста Острога автор пов'язує з історією роду князів Острозьких. Він подає загальну картину політичних та культурних відносин Волині в XIV-XV ст.; між іншим зупиняється на пишному з'їзді в Луцькому року 1427, коли там, на запрошення Вітовта, зібралися — Сігізмунд, цар німецький з дружиною, королі — Ягайло, Ерик Шведський, багато князів та графів, великий князь Московський, зять Вітовта. Цей з'їзд, пише П. Шумовський, «закріпив, мовляв, момент остаточного переходу Русі в орбіту впливів Заходу» (стор. 44-46). З того часу «суспільно-правні відносини на Волині, а пізніше і в цілій Україні нічим не різняться від тих відносин у Середній і Західній Європі» (стор. 47).

Подавши широку картину побуту Волині, її багатства, культури, автор намічає місце роду Острозьких серед магнатів Волині. «Історія роду князів Острозьких, — пише він, — і їх міста Острога нерозривно зв'язана з боротьбою нашого народу за свою окремішність впродовж 300 літ і може бути зрозумілою лише на тлі соціального та політичного образу тієї епохи» (стор. 49). Він дає стислі, але мальовничі характеристики перших князів, починаю-

чи з Федора-Феодосія, що «красоти різниа возгнушавшагося і багатства тліного... отвергшагося, в ризу же безстрастия облекшагося», себто що цей князь прийняв чернецтво в Києво-Печерській Лаврі в 1441 році. Зокрема багато уваги приділяє автор бурхливому життю князя Костянтина Івановича. Цей князь з 1499 до 1506 року пробув у московському полоні, але пізніше, в 1507 році, розбив московське військо під Оршею. Ця перемога та перемога над татарами дали кн. Костянтинові Острозькому славу «найвизначнішого полководця у Східній Європі» (стор. 96). Студуючи історію Костянтина Острозького, автор ретельно відзначає, як поступово зросло його багатство та політичне значення.

Центральне місце, як і належить, відведене постаті князя Василя-Костянтина Острозького (1527-1608), що був багатший, ніж король, та могутніший від нього. Автор головним чином зосереджує свою увагу на культурних досягненнях князя Костянтина — в першу чергу на академії та видавничій справі. До організації академії в Острозі, гуртування там видатніших вчених Європи приєднує автор будівництво монастирів. У деяких із них, як у Дерманському, були теж друкарні. На тлі цих фактів та церковної боротьби, «Острог, Острозька академія, а передовсім постать кн. Костянтина набувають виїмково важного значення; Острог був символом національного відродження, що надхнув могутнім динамізмом розцвіт козацтва в слідуючій 17 ст. і заважив на тім, що козацька Україна постала й залишилася православною», — пише автор (93 стор.).

Автор стисло, але чітко малює кн. Острозького в справі Берестейської унії та місце самого Острога з його академією. За польським істориком К. Левицьким, він висуває політичний бік унії, а не релігійний: «Унія, — пише П. Шумовський, — в тодішній формі це не була перемога католицизму, Західньої Церкви над Православною. Це була радше пере-

мога Польщі над Руссю-Україною» (стор. 97). Приділяє він увагу іншим релігійним рухам, що йшли з Заходу, як соціняни, і відзначає їхню культурну роль на Волині.

Цікаві спостереження автора про ставлення кн. К. Острозького до повстання Наливайка: він, як магнат, аристократ, не міг приєднатися до повстання колишнього свого союзника Северина Наливайка; не міг він і підтримати соціальної лад, який несли повстанці, але поставився до нього прихильно: у маєтках князя повстанці знаходили безпечне пристановище, і морально він був на боці повстанців. Це дає дуже важливу рису для характеристики старого князя. На підставі наведених фактів П. Шумовський характеризує К. Острозького як «великого князя нашого». Князь переживав тяжку трагедію завдяки унії: він розійшовся з побратимами, після зради при Солоніці, де козаки видали Наливайка, він не міг спертися на них. «Він не мав з ким одностайно стати» — і залишався самотнім.

Сторінки, присвячені К. Острозькому, найкращі в книзі.

Після смерти К. Острозького почався швидкий розпад родини та перехід членів її на католицизм. Зо смертю князя Януша 1620 року припинився рід Острозьких по чоловічій лінії. Великі справи Костянтина руйнуються. Острог успадкувала онука його Анна-Алоїза Ходкевич; вона ліквідувала академію і друкарню в Острозі; православні церкви передала католикам.

Острог, духовна столиця Волині, столиця некоронованого великого князя Волині кн. Острозького, занепав. Загинув від пожежі замок Острозьких та Миколаївська (найстарша) церква.

Після прилучення Волині до Росії в Острозі була заснована духовна семінарія, а пізніше, в 1865 році, хлоп'яча гімназія та дівоча середня школа. Місто, яке було культурним осередком Волині в XVI-XVII ст., зберігало деякою мірою своє значен-

ня і в XIX ст. «Ці школи були, либонь, за російських часів, найстарші на Волині», — пише П. Шумовський (стор. 119).

Але все ж ніщо не нагадувало в Острозі XIX-XX ст. «княжого» Острога. До того, у часи передреволюційні місто, здавалося, було цілком зросійщене. «Але видно під попелом румовищ ще жеврів огонь», бо все населення жило «своїм особливим „волинським“ життям», — пише автор. І тому в 1917-18 роках не відомо звідки і не відомо як прийшло національне свідомлення молоді: «уже на весні 1917 року в гімназії постала „Січ імени Ів. Богуна“ — напіввійськове товариство; Січ самотужки боронила місто від здеморалізованого московського війська — навали дезертирів, і деякий час була єдиною військовою силою, яка утримувала порядок у місті. У 1918 році Січ розброїли німці. Багато з січовиків прилучилося до українських визвольних змагань».

Такий стисло зміст цієї цікавої книжки. Треба додати, що написана вона дуже добре, місцями художньо, і прочитає її з інтересом і історик, і «аматор» старовини. Цінність книжки збільшують малюнки: їх подано біля 30.

Звичайно, книжка має деякі хиби. Так, наприклад, не «Вітовт був жонатий з донькою московського князя», а московський князь був одружений з донькою Вітовта Софією (стор. 40). Автор помиляється, коли веде стосунки України-Руси з Західною Європою з доби князя Данила Галицького: ці стосунки були значно давніше, вони зафіксовані ще в IX ст., в часи Кирила та Методія, і не припинялися до XVI. Волинь, як і вся Україна, не переставала належати до комплексу європейських країн. З дрібних помилок, можливо, просто коректурних, зазначу такі: Мелетій Смотрицький не був ректором Київської академії (стор. 81). Ісидор був митрополит київський (стор. 93). Ледве можна погодитися з автором (а властиво з М. Грушевським), що на «Страстях,

що їх править наша Церква, є відгомін „покаянних” впливів Західної Європи» (стор. 101). Не використана автором праця митрополита Іларіона «Князь Костянтин Острозький і його культурна праця» (Вінніпеґ, 1958).

Закінчуючи на цьому нашу замітку з приводу праці П. Шумовського, можемо висловити задоволення, що волиняки збагатили свої видання новою цікавою книжкою. Але поруч з тим природно постає питання: чому ось уже п'ятнадцять років прекрасний приклад волиняків не викликає наслідувачів з боку інших

українців? Чому немає аналогічних об'єднань полтавців, чернігівців, перемишлян, подолян тощо? Згадуються розмови в колишніх таборах ІРО, де будували пляни, намічали навіть характер краєзнавчих льокальних досліджень, товариств, які видавали б збірники та праці, присвячені певній території України, «вузькій батьківщині». Але минали роки — і тільки волиняки ведуть свою працю і час од часу виступають з цінними виданнями. Серед них безперечно книжці П. Шумовського належить почесне місце.

Наталія ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО

Нове дослідження конгресу США про советську імперію

THE SOVIET EMPIRE. A Study in Discrimination and Abuse of Power. Prepared by the Legislative Reference Service, Library of Congress. Washington, D. C. 1965, 197 pp.

«РАДЯНСЬКА ІМПЕРІЯ». Студія про дискримінацію і зловживання владою». Виготовлена Законодавчою довідковою службою Бібліотеки конгресу США. Вашингтон, 1965, 197 стор.

У 1958 році Підкомітет внутрішньої безпеки сенату США звернувся до Законодавчої довідкової служби Бібліотеки конгресу США з пропозицією виготовити джерельну студію про радянське народобивство та про поневолення народів, отже про питання, які тоді дискутовано в американському конгресі. В результаті цього у тому ж році появилася студія п. н. «Радянська імперія — тюрма народів і рас». Тому що за останні роки назбиралося багато нових доказів поневолення народів у радянській імперії, голова Підкомітету внутрішньої безпеки сенату США сенатор Джеймс Істленд попросив згадану довідкову службу провести додаткові дослідження цього питання. Так постала названа вище студія. Вона виготовлена під керівництвом д-ра Джозефа Велена, спеціаліста в радянських і східноєвропейських питаннях у бібліотеці конгресу США. Провідна думка цієї студії, як і попередньої,

така, що «всупереч заявам Москви, радянський режим — на ділі імперіально-колоніальна система, у провіді якої стоїть керівна еліта ядра (РСФРР), що тримає під своїм контролем поневолені нею народи і нації. Як спадкоємець старої російської імперії, Радянський Союз поширив її завоювання, хоч перед стороннім світом він намагається виступати як речник антиколоніалізму».

Щоб обґрунтувати такі твердження, автори праці аналізують принципи національної політики Радянського Союзу та розглядають основні показники колоніального поневолення народів радянської імперії у різних галузях життя. Їхні головні думки такі:

Комуністична партія Радянського Союзу ніколи не думала зрікатися завоювань царату, а всі ленінські заяви про самоозначення народів служили тільки засобом для того, щоб здобути симпатії неросіян у час

революції. Ленін був не меншим централістом, ніж його спадкоємці, хоч його політику максимальної централізації імперії та фізичного і духового винищення неросійських народів здійснив щойно Сталін. Посутніх змін в цьому відношенні не увів також Хрущов. Навпаки, схвалена під його керівництвом нова програма КПРС на 22 з'їзді партії в 1961 році повчає, що політика т. зв. злиття націй, себто на ділі знищення національних окремішностей неросійських народів і перетворення їх на росіян — є далі директивною догмою в СРСР. Автори вказують на те, що в новій програмі КПРС багато пересторог і нападів на місцеві націоналізми неросійських народів, але немає ніякої згадки про російський великодержавний шовінізм, хоч у сучасних умовах у Радянському Союзі він виявляється на кожному кроці та б'є по природних інтересах неросійських народів. У цьому відношенні дуже мало змінилося від часів Сталіна. Автори пишуть:

«Хоч Хрущову в деякій мірі вдалося ліквідувати культ Сталіна як особи, він зовсім не ліквідував сталінізму як інтегральної частини радянського режиму. Основні риси сталінізму лишаються без змін. Далі панівним чинником у Радянському Союзі є партійна бюрократія, яка не хоче ділитися владою ні з ким... Радянський колгоспник залишається колективізованим рабом. Профспілки є тільки додатком до радянської політичної системи. Радянський споживач далі терпить від недостатчі товарів широкого вжитку, а тим часом більша частина державних ресурсів зуживається на воєнну промисловість. „Соціалістичний реалізм” є далі директивний у літературній і мистецькій творчості... Партія монополює тримає в своїх руках пресу, радіо й інші засоби масової інформації. Еміграція за кордон для радянських громадян заборонена, а відвідувати чужі країни дозволяють тільки вибраним одиницям... Русифікація діє в повному розгоні».

Першим виявом поневолення не-

російських народів є сама конституційна структура Радянського Союзу. Теоретично СРСР побудований на принципі «добровільного союзу радянських соціалістичних республік». Насправді цей «союз» накинений силою, бо після упадку царської імперії неросійські народи створили свої самостійні держави, які відтак упали жертвою агресії московських комуністів. Так звана «суверенність» союзних республік є звичайною фікцією в світлі 15 статті конституції СРСР, яка забезпечує всі важливіші прерогативи за союзними органами влади.

Також і закони союзних республік мусять завжди поступатися перед законами союзу. Без значення є стаття конституції про право виходу з союзу, коли заходи в напрямі усамотійнення республік розглядаються в СРСР як державна зрада. Зрештою, як несерйозно ставляться самі керівники радянської імперії до ніби суверенності союзних республік, видно з того, що в програму партії внесено постанову про зникання значення кордонів між цими республіками.

Поруч з цим відбувається насадження росіян і русифікованих елементів у неросійських республіках, головне в партії і в державному апараті. У 1956 році 29,6% делегатів з'їзду КПУ були росіяни, хоч російського населення на Україні є 16,9%. У той же час у КПУ було близько 300 тис. росіян, або 28,2% усього членства. Подібне або ще гірше становище і в інших неросійських республіках. Наприклад, на з'їзді компартії Латвії в 1961 році росіяни творили аж 39% делегатів. У Центральному комітеті компартії Естонії росіян — 25%, а в Литві — 28%. Дуже сильно зменшилася за повоєнні роки, а зокрема в період Хрущова, кількість євреїв на керівних постах Радянського Союзу. Перед другою світовою війною 41,1% депутатів верховної ради СРСР були євреї, а в 1958 році — тільки 0,25%. За цей час також усунули євреїв з видатніших постів у партії, уряді, в дипломатичній службі, в армії. Крім того, в Радянсь-

кому Союзі широко розгортається антисемітська пропаганда, виразником якої є зокрема радянські публікації. Ця пропаганда є частиною безперервної кампанії проти т. зв. «буржуазного націоналізму» всіх неросійських народів СРСР.

Особливо болочною формою поневолення неросійських народів є виселення їхніх фахових кадрів, зокрема випускників високих шкіл, поза межі республік. У 1953-60 роках цю акцію вели під гаслом заселення цілих земель. Тільки з Львівської області виселено за два роки (1957-58) до Казахстану 5 тисяч української молоді. У той самий час 450 родин з Вінницької області виїхали на цілини. Сьогодні акція переселення відбувається у формі плянового переміщення кадрів, яке приводить до прискіреної русифікації неросіян, поселених на російських чи інших теренах. У книжці читаємо: «Провідна тенденція розпорошування етнічних груп на просторах СРСР і розбивання з середини компактних етнічних груп мусить логічно привести до атомізації неросійських народів».

Всупереч заповненням більшовицької пропаганди про буйний розвиток народного господарства неросійських республік, вони далеко відстали в порівнянні з самою Росією (РСФРР). Справа в тому, що «централізована влада в народному господарстві неросійських народів забезпечує контроль росіян над ними і сповільнює економічний розвиток неросіян». Як відомо, в усіх розвинутих країнах основу народного доходу творить промислова продукція. Так є і в РСФРР — 56,3%, але в Таджикистані тільки 28,7% національного доходу припадає на промислову продукцію. Майже у всіх неросійських республіках відсоток промислових робітників нижчий, ніж у Росії. Так, росіяни в СРСР становлять 54,6% населення, але промислових робітників мають 67,91% від усього промислового робітництва СРСР. Інакше в українців. Вони становлять 19,9% населення СРСР, але промислових робітників мають тільки 18,0%. Білоруси відповідно:

3,8% і 2,4%, литовці 1,3% і 0,9%, грузини 1,90% і 1,2%.

Подібна дискримінація неросіян помітна і в розміщенні вищих технічних шкіл. У 1960 році таких шкіл в РСФРР було 119, на Україні 32, в Білорусі, Узбекистані й Азербайджані по 2, в Кіргізії і Таджикистані по 1. Серед випускників високих шкіл в РСФРР інженери творять 36%, а в центральній Азії, Білорусі і Молдавії тільки 17-20% від усієї професійної інтелігенції. Відповідно високе число російських спеціалістів у неросійських республіках: 11 500 в Азербайджані, 23 880 в Білорусі, 32 800 в Узбекистані, 66 400 у Казахстані 181 500 на Україні. По всьому СРСР росіяни творять 58,1% професійної інтелігенції, українці тільки — 14,6%.

Із усіх 1 482 дослідних і наукових установ СРСР у 1959 році в РСФРР було 859, або 58%; а на Україні — 189, або 12,7%. У 1939-59 рр. сильно зросло число російських наукових робітників: 60,7% усіх наукових робітників СРСР до 64,5%. У той самий час число українських наукових робітників зменшилося з 9,9% до 9,8%.

На Україні 26% дітей вчать в школах з російською викладовою мовою, при чому це число не відзеркалює повної правди, бо в школах з українською викладовою мовою велика кількість предметів викладається по-російськи. Це стосується передусім усіх вищих навчальних закладів.

Про становище в Білорусі свідчить такий факт. У Менську, столиці Білорусі, у 1958 році було на всіх 58 середніх шкіл тільки 10 білоруських, решта російські. Найважче в цьому відношенні становище єврейської меншости в СРСР. Вона взагалі не має ніяких шкіл з рідною мовою навчання.

Політику Москви в галузі мови і літератури неросійських народів автори характеризують так: «Мови неросійських народів є головним об'єктом наступу режиму у зв'язку з намаганням створити в СРСР однорідне, зрусифіковане комуністичне суспільство... Радянська літе-

ратурна політика має своєю метою повну асиміляцію неросіян». Про це свідчать дані про видавництво книжок у Радянському Союзі. У 1956 році, отже в час т. зв. відлиги, російською мовою було надруковано в СРСР 43 730 назви книжок і брошур, мовами неросійських народів — 14 304. А загальне число примірників книжок таке: 840 млн російською мовою і 172 млн мовами неросійських народів. При тому треба мати на увазі, що велике число цих книжок — переклади з російської. У 1957 році переклади з російської становили 5 601 з усіх 14 978 книжок і брошур неросійськими мовами. За даними «Міжнародної книги», у 1956 році Академія наук Української РСР надрукувала 109 публікацій російською і 102 українською мовами, при чому всі серйозніші дослідження були надруковані по-російськи. В цьому питанні в книжці наведені також інформації американського дослідника СРСР Джона Армстронґа. Відвідуючи Академію наук УРСР, він мав нагоду ствердити, що із 18 кандидатських дисертацій у галузі історії, тільки одна третина були писані українською мовою, решта російською. Армстронґа вразило також те, що в ніби українській Академії наук УРСР її члени і співробітники розмовляли між собою російською мовою.

У підсумках висловлена така думка про сучасне становище неросійських народів СРСР: «У галузі державно-політичного життя концепція федеративного централізму зводить до фікції уявну конституційну автономність союзних республік... Централізація влади в Москві в централізованій КПРС, концентрація влади в РСФРР і русифікація пар-

тійного і державного апарату забезпечують перевагу росіян і драстично обмежують участь неросійських народів у політичному керівництві не тільки всього Радянського Союзу, але й у їх власних республіках».

Якщо йдеться про висновки і перспективи, автори не ставлять ніяких прогноз. З одного боку, вони бачать дуже серйозні небезпеки, які загрожують неросійським народам. Їх творить динаміка російського великодержавного шовінізму і традиційні імперіялістичні тенденції керівників радянської імперії. З другого боку, в книжці перераховані численні вияви опору і самооборони неросійських народів, зокрема українців. Автори пригадують підсумки перепису населення 1959 року і вказують на те, що, не зважаючи на кілька десятків років плянової русифікаційної політики, Москві не вдалося вирішально послабити саму субстанцію неросійських народів. Досягнення русифікаторів порівняно малі, якщо взяти до уваги їхні величезні зусилля, не рахуючи навіть великого озлоблення неросіян, яке така політика викликає. Вкінці, кажуть автори, намагання етнічно, культурно і мовно зуніфікувати імперію відбуваються в добу, коли інші імперії світу розпалися і русифікаторам доводиться щораз важче ізолювати свої жертви від всесвітнього деколонізаційного процесу.

Особливою прикметою книжки «Радянська імперія» є її джерельність і обережність авторів в оцінках та висновках. Шкода тільки, що не завжди в книжці використані найновіші радянські статистичні дані. Українська справа посідає в книжці одне з центральних місць.

М. ПРОКОП

НОТАТКИ

Ансамбль Павла Вірського в Латинській Америці

Минулого року країни Латинської Америки побачили вперше українське хореографічне мистецтво. Державний заслужений ансамбль танцю УРСР під керівництвом Павла П. Вірського відвідав Бразилію, Аргентину, Чіле, Перу, Колумбію, Венесуелу і Кубу. Правда, Венесуела і Куба не були в програмі, натомість з запланованої гастрольної подорожі відпали Уругвай, Еквадор, Панама і Мехіко. Це було спричинене, як нам пояснювали, суто організаційними проблемами, яких було доволі, бо в кожній країні ансамбль мав справу з іншим імпресаріо.

Ансамбль складався з понад 120 осіб, в тому числі танцюристи, адміністратори, перекладачі, представники міністерства культури УРСР (разом коло 15 осіб) і приблизно 20 членів оркестри. За час майже чотиримісячних гастролів (травень-серпень) ансамбль дав 74 концерти, і всі вони пройшли з великим успіхом. Майже всі газети відвіданих країн щодня поміщували знятки з виступів і рецензії на концерти, в яких висловлювали захоплення мистецтвом українських танцюристів. На жаль, у кожній з вищеназваних країн ці виступи не йшли на рахунок України, а, як звичайно водиться, великою мірою на рахунок «старшого брата». На програмах було виразно написано «Gran Ballet Ruso» і великими буквами «Cosacos», а лише під сподом маленькими буквами «Official De Danza De La R.S.S. De Ucraina». Місцеві газети писали про ансамбль цим самим способом; так, наприклад, у Каракасі (Венесуела) газета «El Universal» (від 29 липня 1965) написала великими буквами «Ballet Ruso» і лише внизу маленькими пояснила, що це офіційний ансамбль Української РСР. Там таки англomовна газета «The Daily Journal» (30 і 31 липня) назвала ансамбль «Russian Folklore Ballet» і лише в лапках додала: «Ukrainian Cossaks». Попри те, що з ан-

самблем їздили представники міністерства культури УРСР, за цілий час гастролів ні в одній з відвіданих країн ніхто з них, знаючи про це, не почував себе зобов'язаним вияснити імпресарію і газетам, що «російський» і «український» це дві окремі речі. Думаємо, що коментарі тут зайві. Можна собі лише уявити, яка була б реакція з боку, наприклад, польських офіційних чинників, коли б їхній балет названо в рекламі чи в пресі «російським».

Своє перше турне по країнах Латинської Америки ансамбль відкрив на бразильській сцені в Сан-Павлу. І вже тут, з першого виступу, танцюристи зуміли високою майстерністю захопити серця темпераментної публіки, яка бурхливими оплесками і вигуками «браво» нагороджувала кожний танок. Тут таки, на останньому концерті, танцюристи мусіли повторити «на біс» 23 рази кращі танки з свого репертуару. Подібне було і на концертах у Ріо-де-Жанейро, яке цього року відзначало 400-річчя свого засновання. З великими оваціями публіка зустріла закінчення танцю «Рукодільниці», коли танцюристи розгорнули на сцені український вишитий килим з написом «Ріо 400», а оркестра ансамблю заграла марш-гімн міста Ріо-де-Жанейро. На останньому концерті в Ріо-де-Жанейро був присутній президент Бразилії Кастелью Бранно, який під час перерви завітав за куліси, щоб особисто зустрітися з танцюристами ансамблю і їхнім керівником П. Вірським. У Бразилії виступи ансамблю були передавані й по телевізії.

Не менші успіхи мав ансамбль і в Аргентині, Чіле чи Перу. Залі всюди були виповнені і часто квитки на концерти були всі розпродані задовго до концерту. В Буенос-Айресі ансамбль виступав в просторому приміщенні «Люна-Парку», який містить 10 тисяч глядачів, і місця там ніколи порожні не були. Чилійська

преса широко відзначила великий гуманний жест ансамблю, який в Сант-яго дав концерт, з якого весь прибуток був призначений для потерпілих від землетрусу мешканців Чіле. Місцева преса відзначила також безкоштовний концерт, який ансамбль дав для місцевої молоді в Лімі (Перу).

У Колумбії ансамбль виступав в Боготі, Меделліні, Калі і Баранкілі, де разом дав 15 концертів. Нелегко було працювати тут танцюристам, особливо в Боготі, положений близько 3 000 метрів над рівнем моря, де не було чим дихати, і це змушувало їх вдаватися до кисневих апаратів. Попри це, танцюристи зуміли втримати високий мистецький і технічний рівень і викликати велике захоплення в публіки. Успіхи танцюристів були такі великі, що, появившись на одному з концертів, представники міністерства культури Венесуелі негайно запросили ансамбль на кілька концертів до їхньої країни, яка не була намічена в плані гастролів. Тут ансамбль дав 6 концертів у великій модерній аудиторії Центрального університету, яка була переповнена на перших двох концертах. На другому концерті стався неприємний інцидент, коли місцеві комуністичні студенти, використавши нагоду численно зібраної публіки, зробили демонстрацію з приводу смерті в тюрмі одного діяча компартії Венесуелі. Вони закидали залю лютючками і навіть увійшли на сцену, виголошуючи там промови. Це насторожило місцеве населення, яке, побоюючись дальших заворушень, на наступні два концерти з'явилося в багато меншій кількості. Останні два концерти пройшли з повним успіхом, і зала була вже знову виповнена.

Щодо самого репертуару, то в основному він у всіх країнах Латинської Америки був той самий, з яким перед тим ансамбль їздив до Франції. Кожний концерт відкривався композицією «Ми з України», а кінчався «Гопаком». Уся програма складалася з самих українських танців: «Весільний танець», «Танець козаків», «Плескач», «Повзунець», «Ко-

ломийка», «Ляльки», «Рукодільниці» («Ткалі»), «Запорожці», «Український віночок», «Подоланочка», «Моряки-китобої», «На кукурудзяному полі», «Чумацькі радощі». Для американської публіки, яка бачила ансамбль у себе 1962 року, «Весільний танець», «Танець козаків», «Коломийка» і «Плескач» будуть нові. Треба ще згадати, що композиція «Про що верба плаче», створена за мотивами «Тополі» Т. Г. Шевченка, була поставлена лише один раз у Бразилії, і після того її знято з репертуару на всю решту виступів. Ця композиція дуже символічна (і в глибоко патріотичному українському дусі). Її символіка проявляється в тому, що в ній мати передає шаблю поляглого батька малому синкові як символ продовження боротьби. Мабуць, вона комує не сподобалася.

Програма була різноманітна, і в ній задемонстрована необмежена винахідливість Вірського в передаванні різnorodних характерів і настроїв. Всі танки були без закиду, на високому мистецькому і технічному рівні. Темпераментна південно-американська публіка горяче реагувала на все, але найбільшим успіхом користувалися «Запорожці», «Моряки-китобої», «Подоланочка», «Рукодільниці» і, очевидно, монументальний «Гопак».

Про самих танцюристів можна сказати, що вони показали високу артистичність і майстерність танцювального мистецтва, як і глибоке виявлення образів. Вони танцювали з душею, темпераментом і легкістю. Координація, чіткість і закінчення кожного руху, сюжетна завершеність були помітні в цілій програмі. З-поміж танцюристів на вирізненні заслуговують: заслужена артистка Валерія Котляр, яка володіє м'яким і легким стилем, виконуючи провідні ролі в таких танцях, як «Рукодільниці», «Плескач», «Український віночок»; Людмила Козаченко, що, відзначаючись високими не тільки технічними, а й акторськими здібностями, створює образ у «Подоланочці», який не можна глядачеві забути; Василь Ізотов, досвідчений танцюрист і «ветеран» ан-

самблю, створив ряд характерних образів у «Чумацьких radoцax», «Повзунці» й інших; Борис Мокров, виконавець технічно складних ролей; Григорій Чапкіс, який своєю феноменальною технікою чарує публіку.

Успіхи ансамблю — наслідок довгої і наполегливої праці всіх танцюристів, а зокрема його художнього керівника Павла П. Вірського, народного артиста СРСР, лауреата Державної і Шевченківської премій. П. П. Вірський талановитий педагог, хореографічного мистецтва, який не жаліє всіх своїх сил для ансамблю і, не зважаючи на свій вік (в лютому 1965 року йому минуло 60 літ), працює дуже енергійно, як великий надхненник ансам-

блю. Між танцюристами він має велику повагу і пошану, вони старанно виконують всі його вказівки і вважають його не тільки своїм учителем, а й «батьком».

На закінчення треба згадати, що з ансамблем на гастролях їздила їхня оркестра, яка не в малій мірі спричинилася до успіху в концертах. В тому й заслуга її молодого головного диригента Ігоря Іващенка, заслуженого діяча мистецтв УРСР, який дуже добре відомий не лише на Україні, але і в цілому СРСР.

Наступної осені ансамбль відвідає США і Канаду з цілком новою програмою, і наші читачі в тих країнах зможуть його побачити вже вдруге.
М. Б.

У видавництві «ПРОЛОГ» вийшла з друку книжка Анатолія Камінського

НА НОВОМУ ЕТАПІ,

з передмовою М. Прокопа.

Ціна примірника — 1,50 дол. або відповідна сума в іншій валюті.

Замовляти у видавництві «Сучасність».

ДО НАШИХ ШАНОВНИХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ І ЧИТАЧІВ

У зв'язку із загальним підвищенням цін ми примушені, на жаль, підвищити також передплату на журнал «Сучасність», починаючи з 1 січня 1966.

Новий цінник поданий на 3 стор. обкладинки.

Сподіваємося, що Шановні Передплатники і Читачі матимуть належне зрозуміння до такого нашого заходу.

Вид-во «Сучасність»

З М І С Т

Богдан Бойчук. Поезії	3
Богдан Кравців. Протуберанці серця і кредо Івана Драча . . .	5
Яр Славутич. Спарта	26
Аркадія Оленська-Петришин. Значення форми	27
Емануїл Райс. Присьмерк інтелігенції	40
Роман Рахманний. Будівничий першої Української Народної Республіки	59
Іван Лисяк-Рудницький. Роля України в новітній історії . .	87
Богдан Чайківський. Куди йде Радянський Союз після реор- ганізації своєї економіки?	98
Богдан Осадчук. «Вам життя капає з пера»	109
Критика і бібліографія. Чого перелякались наші літерату- рознавці в УРСР (М. Антонович) — З дослі- дів Волині (Наталія Полонська-Василенко) — Нове дослідження конгресу США про со- ветську імперію (М. Прокоп)	115
Нотатки. Ансамбль Павла Вірського в Латинській Америці (М. Б.)	125

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14b
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Citè Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Dufourstrasse 15
Burgdorf, Schweiz

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ» на 1966 рік

одно число річно:

Австралія	0:7:0	3:10:0	фун.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуеля	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
С Ш А	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швейцарія	3,20	32,—	шфр.
Швеція	4,—	40,—	кор.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

